

УДК 355.65:316.334.56(477) «1941/1944»

Тетяна Заболотна,
к.і.н., н.с. Інститут історії України
НАН України (Київ) Україна, zabten@ukr.net

ПРОДОВОЛЬЧЕ СТАНОВИЩЕ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 рр.): ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ

На основі архівних документів і матеріалів періодичної преси схарактеризовано продовольче становище міського населення України в роки нацистської окупації. Доведено, що принципи економічної політики на захоплених східних територіях передбачали тотальну експлуатацію працездатного населення та вилучення сільськогосподарської продукції для забезпечення всім необхідним Вермахту й вивезення сировинних ресурсів і продовольства до Третього райху. Потреби населення українських міст вважалися другорядними. Місцеві органи окупаційної влади намагалися налагодити принаймні мінімальне постачання містян продуктами харчування, однак через обмежені повноваження й відсутність матеріальної бази вони виявилися неспроможними подолати гострий дефіцит продовольства. Запроваджене нормоване постачання частково сприяло вирішенню цієї складної проблеми. Містяни вимушені були переважно самотужки забезпечувати себе продуктами, купуючи їх на базарах за спекулятивними цінами, обмінюючи на промислові товари в сільській місцевості, вирошуючи овочі на орендованих городах тощо. Продовольча проблема широко висвітлювалася на сторінках окупаційної періодики через призму «підкування» окупаційної влади про проблеми місцевої людності.

Ключові слова: Друга світова війна, Україна, міський соціум, нацистська окупація, продовольча політика, базари, їдальні, «мінки», окупаційна преса.

В останнє десятиліття у вітчизняній історіографії активізувалося вивчення історичних процесів з орієнтацією на проблеми пересічної людини, дослідження локальної історії, а також прагнення вписати історію України у загальноєвропейський простір. Існує стійкий суспільний запит на з'ясування умов виживання цивільного населення у роки глобального

збройного конфлікту загалом та окупаційної доби, зокрема. Цілком природно, що для містян першочерговими були щоденні проблеми, вирішення яких не можна було відкласти у часі. Мова йде насамперед про харчування, житло, одяг, предмети повсякденного вжитку, охорону здоров'я. На порядок вищими й складнішими для вирішення стали проблеми, що лежали в духовній площині та були пов'язані з гуманістичними цінностями й проблемою вибору власної позиції.

Мета статті полягає в дослідженні продовольчого становища міського населення України в роки нацистської окупації.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: проаналізувати історіографію зазначеної проблематики, простежити продовольчу політику Третього райху щодо цивільного населення окупованих територій, з'ясувати шляхи вирішення продовольчої проблеми у містах окупованої України, висвітлити цю проблему з точки зору її трактування окупаційною періодикою.

Означене питання вже ставало предметом вивчення окремих науковців. Так, наприклад, радянські історики розглядали продовольчу ситуацію з точки зору економічної експлуатації окупованих регіонів¹. Натомість сучасні вітчизняні дослідники більш виважено та ґрунтовно підійшли до вивчення тематики повсякдення у роки нацистської окупації, намагаючись подолати заідеологізованість радянської історіографії та сформулювати концептуальні засади вивчення історії України в роки Другої світової війни, орієнтуючись на загальносвітові історичні дискурси. Більшість вказаних досліджень виконані на широкій джерельній базі, позначені сучасними методологічними підходами, однак висвітлюють обрану нами для аналізу проблематику з точки зору локальної історії².

Джерельна база ґрунтується на матеріалах державних та обласних архівів й опублікованих спогадах очевидців тих подій, матеріалах окупаційних часописів, що видається доволі репрезентативною для з'ясування продовольчого становища міського населення у роки нацистської окупації.

---

¹ Загорулько М.М., Юденков А.Ю. Крах плану «Ольденбург» / М.М. Загорулько, А.Ю. Юденков. — Москва: Экономика, 1974. — 376 с.

² Ісаюк Олеся. Політика німецької окупаційної влади щодо населення Львова у дзеркалі урядових оголошень (1941–1944 рр.) // Український визвольний рух: наук. зб. — 2012. — Зб. 17. — С. 179–201; Плеханова А. Стратегії виживання жителів Києва у роки нацистської окупації (продовольче питання) // Часопис української історії. — 2014. — Вип. 29. — С. 34–39; Скоробагатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941–1944). — Х.: Прапор, 2006. — 368 с.; Тарнавський І.С. Політика Третього Рейху та його союзників на окупованих українських землях в роки Другої світової війни: Монографія. — Донецьк: ТОВ «ВПП «Промінь», 2012. — 492 с. та інші.

Методологічною основою розвідки стало залучення історично-антропологічного підходу, який дав змогу з'ясувати продовольчу політику нацистської Німеччини щодо цивільного населення окупованих українських міст, реконструювати стратегії виживання різних соціальних когорт в екстремальних умовах нацистської окупації. Також у статті використано мікроісторичний підхід, адже суб'єктами дослідження стали локальні спільноти — українські міста та їх населення.

Зважаючи на німецькі директиви щодо постачання цивільного міського населення окупованої України продуктами харчування, становище містян було катастрофічним, воно межувало з голодом. Захоплені території планувалося активно експлуатувати, вивозити сільськогосподарську продукцію, знелюднювати в будь-який спосіб для подальшого їх заселення німецькими колоністами³, зокрема, й шляхом голоду: *«Безсумнівно, десятки мільйонів людей загинуть від голоду, коли ми візьмемо все, що нам треба»*⁴. Нацисти встановили певну послідовність у розподілі продуктів харчування: *«1) для діючої армії, 2) для решти військ на ворожій території, 3) для військ, що знаходяться у Німеччині, 4) для німецького цивільного населення і, в останню чергу, для населення окупованих країн»*⁵. У східних окупованих територіях передбачалася організація масштабного голоду, який би призвів до максимального знищення міського населення регіону.

Та ще до початку нацистської окупації мешканці українських міст відчували проблеми з продуктами харчування. Ажіотажний попит на продовольство та довжелезні черги до продуктових крамниць з'явилися практично з перших днів німецько-радянської війни. І хоча пересічні містяни сподівалися, що війна не прийде в їхнє поселення, та все ж намагалися створити запаси на всяк випадок. Так, 15 серпня 1941 р. нарком внутрішніх справ УРСР В. Сергієнко доповідав керівнику НКВС Л. Берії та секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову про незадовільне постачання Києва продуктами, наголошуючи, що жирами й цукром місто було забезпечене лише на 2 дні. Винятково погано у місто підвозилися м'ясо й овочі. На постачання киян овочами негативно вплинули дії директора приміського радгоспу № 8 Тихонова, за наказом якого був знищений увесь запас овочів (витоптаний і залитий водою зрошувальної системи). Запаси борошна у всій столиці ледь сягали 10 т, а надходження з периферії стали

---

³ *Rauschning, H. Gespräche mit Hitler. Zürich; Wien, New York, 1940. — S. 129–130.*

⁴ Історія Української РСР у 8 т. 10 кн. — К., 1977. — Т. 7. — С. 136.

⁵ *Перехрест О.Г. Сільськогосподарський потенціал України в геостратегічних та воєнних планах нацистської Німеччини // Сторінки воєнної історії: Зб. наук. пр. — К., 2010. — Вип. 13. — С. 173.*

неритмічними. Автор доповідної констатував, що вкрай незадовільну ситуацію спричинили два чинники: різке скорочення підвезення харчових продуктів та дезерція багатьох керівників торгівельної мережі, громадського харчування й системи постачання (разом — 250 осіб)⁶. Про труднощі з продуктами згадувала киянка І. Хорошунова: *«Продажу продуктов начинают теперь в 6 ч. утра, а к 10 часам уже все продавцы слоняются возле пустых прилавков. ... За хлебом теперь становятся в очередь с четырех часов утра. Слухи о последнем хлебе, к счастью, не подтвердились. В городе увеличилась выпечка хлеба. Но его все равно не хватает, потому что все сушат сухари...»*⁷.

Ускладнила ситуацію з продуктами харчування непродумана та погано організована евакуаційна компанія, здійснювана в руслі стратегії «випаленої землі». Вона спрямовувалися на вивезення з територій, яким загрожувала окупація німецькими військами, всіх запасів харчових продуктів, сировини, фуражу для худоби. Особливо негативно вплинуло на подальше існування містян в окупації знищення відповідальними представниками радянської влади харчових запасів. Наприклад, у Києві в Дніпро скинули тисячі мішків з борошном, цукром, сіллю; олію вилили на вулицю; горілку й спирт спустили до каналізаційної мережі⁸.

У дні безвладдя, коли радянські війська відступили, а німці ще не захопили столицю, набули поширення грабунки продуктових складів і магазинів. Спочатку злодії, а потім пересічні городяни, почали грабувати та руйнувати крамниці й склади, поповнюючи свої особисті запаси продуктів і промислових речей. Доволі яскраво описав безлад і грабунки Д. Малаков: *«Охоплені безкарною ненажерністю люди хапали, видирали з рук один в одного штуки мануфактури костюми, пальта, стоси галантерейного краму, ящики парфумів... Жінка, задравши спідницю, ... несе у пелені крупи. З величезними клумаками поспішає чолов'яга... Дядько тягнув з Бессарабки відро сметани, а другий ніс ту ж сметану в плетеному очеретяному кошику...»*⁹. Такі явища траплялися й в інших українських містах. Наприклад, у Слов'янському Донецької області це виглядало наступним чином: *«Коли прийшли німці, ... почався масовий грабіж. Люди, як очманілі, грабували все: санаторії, лікарські інструменти.*

---

⁶ Галузевий державний архів архів Служби безпеки України, ф. 16, оп. 34(1951 р.), спр. 2, арк. 82–88.

⁷ Хорошунова І. Первый год войны. 12 августа 1941 г. [Электронный ресурс] : <http://issuu.com/judaicacenter/docs/>_____9 (останній перегляд 10.05.2020)

⁸ Флоростівський Л. Київ під ворожими окупаціями. — Буенос-Айрес: Вид-во М. Денисюка, 1952. — С. 22.

⁹ Малаков Дмитро. Оті два роки... У Києві при німцях. — К.: Амадей, 2002. — С. 59–60, 62, 64.

Найбільше попрацювали молоді хлопці... Люди ще й тепер кажуть, що це масове плюндрування народного добра — наслідок деморалізації суспільства під сталінським режимом. Я гадаю, що це не так», — наголошував І. Майстренко, автор спогадів. — «Сигнал нищити все надійшов від самого радянського режиму. Якщо його посіпаки підірвали водогін, електривню, понищили харчові запаси, то люди, головне молодь, думали, що так треба робити і з тим, що лишилось цілим»¹⁰. Назагал, не очікуючи покращення свого життя зі зміною влади, городяни прагнули якомога більше схопити, забрати, вкрати, таким чином задовольнивши попит у певних речах чи продуктах бодай на якийсь час. Однак, основна маса людей була позбавлена можливості створити якісь запаси на «чорний день» і до початку нацистської окупації мала незначну кількість продовольства.

Першочергові заходи окупаційної влади спрямовувалися на упокоєння місцевого населення та організацію системного вилучення харчових продуктів. Представники німецьких окупаційних органів вимагали повернути те, що населення «незаконно» привласнило, а за порушення цих приписів передбачалось суворе покарання, про що повідомляла тогочасна періодика. *«До населення міста Кіровограда. Хто приховує награване майно, — повинен до 10 жовтня 1941 року знести його до 18 години за німецьким часом у Міську Управу Кіровограда. Хто до цього часу награваного майна не віднесе, — буде розстріляний»*¹¹. Мабуть, такі заклики не мали належного впливу, тому вже через кілька днів міська управа повторно звернулася до населення, посилаючись на ухвали окупаційної влади: *«...Німецьке Командування видало суворий наказ, у якому зазначалося, що люди, які не віднесуть награване майно до вказаних місць у зазначений термін, будуть розстріляні, як грабіжники. “А ми знаємо, що в німців слово з ділом не розходиться. Тому, щоб не було ніяких непорозумінь, необхідно здати чуже майно, не лише одяг, а й будматеріали, паливо, промтовари, продукти, взяті з крамниць, з фінансового відділу Міської Управи. ... Населення нашого міста мусить усвідомити, що збагачуватися за рахунок грабунків не можна, а лише власною працею. Грабіжникам немає місця серед чесних людей, вони будуть суворо покарані”*»¹².

---

¹⁰ Майстренко Іван. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. — Едмонтон: Альбертський університет, 1985. — С. 332.

¹¹ До населення міста Кіровограда // Український голос (Кіровоград). — 1941. — 8 жовт. — № 12. — С. 4.

¹² Від міської управи // Український голос (Кіровоград). — 1941. — 15 жовт. — № 14. — С. 4.

Ухвали аналогічного змісту з'являлися і в інших населених пунктах, окупованих гітлерівцями. Так, 31 жовтня 1941 р. була оприлюднена постанова Дніпропетровської міської управи, що знову ж таки стосувалася повернення награбованого майна, зокрема й продуктів харчування¹³.

Польова комендатура м. Запоріжжя попереджала містян: *«За награбоване майно та майно, яке залишилось без господаря і приховується, встановлена сувора кара — розстріл. В свій час, коли місто Запоріжжя залишили більшовики, а Німецька Армія ще не вступила, деякі особи привласнили собі майно, що належало різним організаціям або приватним особам, і зараз переховують його. ...»*. Містянам пропонували його зареєструвати та викупити¹⁴. У тому ж числі часопису було вміщене розпорядження міської управи, що містило такі застереження: *«Особам, що мають таке майно, пропонується негайно й не пізніше 10 грудня ц. р. заявити про це до фінвідділу Міської Управи. ... Особи, що не підкоряться цьому розпорядженню будуть розглядатися, як грабіжники зі всіма впливаючими звідси наслідками»*¹⁵. Кореспонденти місцевих часописів сумнівалися, що награбоване взагалі повернуть. *«З хвилиною, як большевики покинули наше місто, в нас почалася грабіж всього, що тільки мало яку[-]небудь вартість. Жертвою грабіжів впали магазини, крамниці, бази, млини і т. д. Можна було бачити, як люди просто возами везли награбоване добро; муку, цукор, макарони, навіть скриньки з яйцями[,] все те везли на село. Ця хвиля грабіжів перейшла. Чи хто награбоване майно поверне, це ще питання»*¹⁶. І, дійсно, населення і далі не поспішало повертати награбоване. Тоді окупаційна влада вживала рішучі заходи: вона вилучала харчові запаси, встановивши норми продовольства на 1 особу. Так, на Донеччині дозволили залишити на кожного члена родини по 50 кг зерна чи 35 кг борошна¹⁷. Командування німецької армії в Криму 16 грудня 1941 р. оголосило наказ про здачу населенням м. Сімферополя надлишків продуктів харчування, які перевищували 40 кг зерна чи борошна, 2 кг жирів, 2 кг цукру на особу¹⁸. Військова комендатура

---

¹³ Обов'язкова постанова Дніпропетровської міської управ // Дніпропетровська газета. — 1941. — 1 листоп. — № 20. — С. 2.

¹⁴ Про награбоване майно // Нове Запоріжжя. — 1941. — 30 лист. — № 6. — С. 1.

¹⁵ Розпорядження Запорізької міської управи. 28 листопада 1941 р. // Нове Запоріжжя. — 1941. — 30 лист. — № 6. — С. 1.

¹⁶ Грабіж державного майна // Українське слово (Станіславів). — 1941. — 26 лип. — № 3. — С. 5.

¹⁷ Объявление // Бахмутский вестник. — 1942. — 25 февр. — № 16. — С. 2.

¹⁸ Пащенко В.Н. «Новый порядок» на оккупированной территории Крымской АССР в 1941–1944 гг. и татарский вопрос // Культура народов Причерноморья. — 2006. — № 79. — С. 82–88. [Електронний ресурс] : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/15104/20-Paschenja.pdf> (останній перегляд 04.04.2020); Объявление // Голос Крыма. — 1941. — 25 дек. — № 5. — С. 2.

Запоріжжя 20 грудня 1941 р. попереджала містян, що на отримання продуктів могли розраховувати тільки ті городяни, «які до 31 грудня 1941 р. заявили про наявні в них запаси продовольства (зерна, борошна, картоплі та інших овочів) у розрахунку 2 кг кожного виду продукту на особу на тиждень. ... Хто після оголошення цього розпорядження купить або яким іншим шляхом дістане продукти, які підлягають обліку, повинен про це заявити в ту ж крамницю в перші 3 дні після придбання їх. § 4 Хто зовсім або несвоєчасно заявить про наявність запасів продуктів, або подасть при заяві неправдиві дані, той буде оштрафований на 10 000 крб, та позбавиться разом з сім'єю одержання продуктів»¹⁹. Те, що обмежувальні заходи у цій царині ухвалювалися упродовж всього періоду нацистської окупації, свідчить про саботування населенням означених рішень органів влади.

До кінця 1941 р. продовольча ситуація практично в усіх українських містах наближалася до катастрофічної. Киянка Ніна Герасимова через два місяці після початку нацистської окупації, 19 листопада 1941 р., занотувала у своєму щоденнику: «Життя не налагоджене, на все скажені ціни, я сильно схудла, тому що харчування дуже погане, у мене велика слабкість. Поки ніде не працюю»²⁰. Доволі скрутне становище з продуктами харчування спричинило справжній голод у Харкові. «Вже в грудні 1941 р. розпочався небувалий в історії міста голод... Люди, аби вижити, їли все — макуху, висівки, мерзлі кормові буряки, лушпиння картоплі, домашніх тварин, навіть казеїновий клей, проте ніщо не рятувало... Люди стали опухати, ледь волочили ноги, набули масового характеру голодні смерті. Звичайною для міста була картина: згорблені фігури харків'ян, запряжені у дитячі санчата, на яких вони перевозили померлих рідних людей. Гробів не робили, а вивозили в шифоньєрах, ящиках, просто загортали в рогожу або простирадла та ховали в ямах, які тривалий час не закопували. У багатьох випадках не було сили поховати мерців або не було кому... Харків “був, власне кажучи, мертвим містом”», — констатувалося в часописі «Нова Україна»²¹. Харків'янин Л. Ніколаєв²² визнавав, що ситуація з харчуванням була настільки складною, що вчений, аби не померти від голоду, не гребував нічим їстівним. «Задумавши съестъ kota, я впустил его в кухню. Кот был большой, хорошо упитанный и

---

¹⁹ Розпорядження // Нове Запоріжжя. — 1941. — 21 груд. — № 12. — С. 3.

²⁰ Щоденник Ніни Герасимової — мешканки окупованого Києва. 19 листопада 1941 р. [Електронний ресурс] : <https://digital.warmuseum.kiev.ua/documents/visu/9#9=20> (останній перегляд 10.05.2020).

²¹ Скоробагатов А. В. Вказ. праця. — С. 277–279.

²² Лев Петрович Ніколаєв (1898–1954) — радянський антрополог і анатом, доктор медичних наук (1935), професор (1935).

имел рыжевату ю шерсть. Он начал ластиться ко мне в ожидании пищи. Я никогда не убивал животных. Поэтому от непривычки руки у меня сильно дрожали. Я набросил коту петлю на шею и затянул её, поднявши его в воздух. К моему ужасу кот долго не умирал. Я бил его топором по голове, а он всё продолжал корчиться. В конце концов, я не выдержал: бросил кота и убежал. Его прикончила жена. Впрочем, всё это не помешало нам съесть кошачье мясо с большим аппетитом. Моей десятилетней дочке мы сказали, что это кролик, которого я купил на базаре»²³. Через 10 днів він знову занотовував, що вдалося вирішити продовольчу ситуації шляхом здобуття м'яса коня, якого пристрелили німці. «... Мы не резали, а препарировали, поскольку, по привычке, свойственной анатомам, мы отделяли одну мышцу за другой. ...Масалитинов, Снегирёв и я объединились и нарезали себе вместе около 10 килограмм конины. Можно было взять и больше, но это было опасно, так как вокруг нас скопилась целая толпа, которая ждала, чтобы мы поскорее убрались, дабы последовать нашему примеру»²⁴.

Навіть німці не приховували, що існували серйозні проблеми у сфері постачання містян продуктами харчування. Наприклад, референт у справах фольксдойче при начальнику фронтового оперативного відділу групи армій «Південь» К. Штумпп, який проводив активну діяльність на території генерального округу «Житомир», станом на кінець 1941 — початок 1942 рр. повідомляв: «Нужда у містах величезна. Немає найбільш необхідних продуктів: хліба, жирів, цукру, сірників...»²⁵.

Перебіг подій на німецько-радянському фронті змусив окупаційних чиновників звернути увагу на постачання міського населення продовольством. Оскільки виникла проблема раціоналізації місцевої людності через погане харчування, а складне продовольче становище загрожувало поживавленням проявів пасивного чи активного спротиву, окупаційні органи розробляли заходи, спрямовані на подолання цих явищ. Вирішення продовольчої проблеми покладалося на місцеві цивільні органи влади, які, зважаючи на німецьке окупаційне нормативно-правове регулювання продовольчої сфери та беручи до уваги наявні ресурси, намагалися полегшити становище містян шляхом запровадження нормованого постачання. Відділи постачання продовольством, створені при міських управах, повинні були провести облік населення, з'ясувати його

---

²³ Николаев Л. Под немецким сапогом (выписки из дневника: октябрь 1941 г. — август 1943 г.). 10 ноября 1941 г. [Электронный ресурс] : <https://magazines.gorky.media/sp/2010/12/pod-nemeczkim-sapogom.html> (дата звернення: 11.03.2020).

²⁴ Там же. 20 ноября 1941 г.

²⁵ К приказу о сдаче излишков продуктов // Голос Крыма. — 1941. — 21 дек. — № 4. — С. 2.

соціально-віковий склад, визначити обсяги потреб містян у харчових продуктах і запровадити нормований розподіл, хоча б хліба. Однак, у початковий етап нацистської окупації заходи з постачання виявилися малодієвими й обмежувалися переважно пропагандистськими і популістськими акціями. На шпальтах місцевих газет декларувалися активні заходи місцевої адміністрації в цій сфері, вміщувалися публікації, в яких карткову систему описували як найкращий спосіб раціоналізації харчування, наводячи приклад Німеччини, де продуктові абонементи запровадили від початку Другої світової війни²⁶.

З одного боку, преса визнала наявність проблем щодо забезпечення населення продовольством, пов'язаних як зі свідомим знищенням продуктів «більшовиками при відході», з масовими грабунками продуктів «злісними елементами», так і з браком транспорту для завезення продовольства з сіл; з іншого боку, — видавала бажане за дійсне. Окупаційна періодика в багатьох випадках інформувала населення про наміри щодо постачання продуктів, про заходи, що вживалися з цією метою, про залучені ресурси. Наведемо кілька прикладів з окупаційних часописів з різних регіонів України для розуміння характеру цієї риторики. *«За договореністю з Німецькою Господарською Командою Міська Управа затвердила норми й порядок відпуску хліба населенню міста [Дніпропетровська]. Робітники й службовці одержуватимуть щодня 300 грамів хліба, члени їх родин — 200 грамів. Безробітні, зареєстровані на біржі праці, одержуватимуть 200 грамів, члени їх родин — 100 грамів. Інваліди — 300 гр. і члени їх родин по 200 грамів. Хворі в лікарнях, діти в дитбудинках і породільниці в родильних будинках одержуватимуть по 300 грамів. В їдальнях на кожний обід видаватиметься по 100 грамів хліба. .... Продаж хліба по зазначених нормах розпочнеться зараз же після видачі хлібних карток»²⁷*. Кореспондент іншої замітки закликав населення м. Полтави економно використовувати харчові ресурси, паливо, електроенергію, слушно зауважуючи, що: *«...Перед нами 7 місяців до нового врожаю, з них не менше як 4 місяці суворих холодів. Очікувати на значну допомогу будь від кого, будь відкіля — нереально і безпідставно... місто знов таки через транспорт та неналагодженість торгівлі, крамообігу примушене постачатись обмеженими ресурсами. Випробувана в Німецькій Державі карткова система введена в місті саме тому і для того, аби найбільш справедливо розподілити обмежені ресурси хліба, круп'яних продуктів і інш. серед працюючих. В цій справі треба ввести*

---

²⁶ Карткова система є найкраща харчова раціоналізація // Дунаєвецькі вісті. — 1941. — 30 жовт. — № 9. — С. 1.

²⁷ Постачання населення хлібом // Вільна Україна (Дніпропетровськ). — 1941. — 14 жовт. — № 9. — С. 2.

такий порядок, щоб у найголовніших підприємствах робітники значного фізичного напруження одержували більше хліба, продуктів, ніж ті, що є на звичайних роботах. Хто не працюватиме, не буде зареєстрований на біржі — мусить втратити право на одержання продуктів для себе і родини. Їдальні функціонуватимуть в першу чергу для робітників підприємств, установ, цього вимагають умови наступної зими»²⁸.

«... Что касается снабжения города продовольствием, то следует отметить, что, благодаря исключительной заботе и неустанным трудам г. Губернатора Транснистрии, мы смогли заготовить некоторый запас пшеницы и пшена, путем мобилизации буквально всего транспорта, находящегося в распоряжении военных и гражданских властей. Мы надеемся, также, что нам удастся доставить в город заготовленные продукты, предназначенные для населения. Распределение хлеба и пшена решено проводить по карточкам, начиная с 20 декабря 1941 г. Выдача каждого из этих двух продуктов производится через день, т.е. один день — хлеб, один день — пшено. Хлеб будет выдаваться по 200 грамм, а пшено — по 300 грамм в день на душу населения. Для облегчения распределения продуктов и во избежание большого скопления людей в очередях и траты времени, по всему городу открывается соответствующее количество магазинов так, чтобы каждый магазин, в отдельности обслуживал не больше 2000 человек. ... Продукты будут выдаваться за деньги. Лица, служащие в разных учреждениях и предприятиях, а также и те, которые выполняют трудовую повинность, будут получать авансы в марках (РККС) для уплаты за хлеб. Тем, которые проводят какую-либо исключительно важную и трудную работу, будет по мере возможности выдаваться некоторое дополнительное количество продуктов сверх установленных норм. Мы прилагаем все усилия к заготовке и другим продуктам, но, к сожалению, из-за почти полного отсутствия транспортных средств, эти продукты не смогут быть доставлены в ближайшее время в Одессу. Но даже и до введения карточек, в магазинах, которые открываются 15 декабря [1941 г.], будет продаваться пшено за деньги, по 1 кгр. на семью на два дня; при покупке обязательно предъявление паспорта...»²⁹.

В газеті «Українське слово» (Київ) уже 7 жовтня 1941 р. було оприлюднено зразок хлібної картки, яку домоуправління та домовласники мали видати кожній родині³⁰. Проте жодним словом не згадувалося як

---

²⁸ Наконечний П. Господарчі завдання поточної зими // Голос Полтавщини. — 1941. — 4 груд. — № 12. — С. 4.

²⁹ С 20 декабря 1941 года начинается снабжение хлебом всего населения г. Одессы // Одесская газета. — 1941. — 13 дек. — № 16. — С. 3.

³⁰ Оголошення // Українське слово (Київ). — 1941. — 7 жовт. — № 24. — С. 4.

про передбачені норми забезпечення по картці, так і про те, що хліб не видавали тижнями. Із записів киянки І. Хорошунової відомо, що вперше хліб за картками вона отримала 10 жовтня 1941 р. Початкова норма становила 200 г на особу, незалежно від того, працювала вона, чи ні. «Прикретили по одинадцять улиц к каждому магазину. Поэтому очереди стоят с раннего утра. И многие уходят без хлеба. И хлеб за прошлый день пропадает»³¹. Вже в середині жовтня запаси хліба вичерпалися. І. Хорошунова це прокоментувала так: «У нас начинается настоящий голод. Хлеба нет. ...Купить до сих пор ничего нельзя. Магазины все закрыты. А на базарах крестьяне меняют продукты уже только на совсем новые вещи»³². І далі: «Оказывается, сто граммов хлеба — это огромная порция. Последний хлеб дали 30-го числа [жовтня 1941 р.] по двести грамм. Обещали пятого [листопада], но не дали»³³. Наступного разу кияни отримали цей важливий продукт лише через місяць — 16 і 30 листопада. В грудні також лише двічі видали хліб, й цим постачання у 1941 р. завершилося³⁴. Киянка Ніна Герасимова зафіксувала, що в квітні 1942 р. пересічні кияни отримували 500 г хліба на тиждень³⁵.

За окремими періодам постачання хлібом у м. Києві було наступним³⁶:

Періоди	Кількість хліба на 1 особу на місяць (загальна норма) (в кг)	Кількість хліба на 1 особу на день (загальна норма) (в г)	Примітка
Жовтень–грудень 1941 р.	1,6	53	Кожен працюючий на серпень 1942 р. отримував на місяць 8 кг хліба (267 г на день). Робітники важкої праці, крім того, одержували ще 2 кг хліба на місяць, денна норма робітника важкої праці становила 334 г
Січень–лютий 1942 р.	2,2	73	
Березень–липень 1942 р.	2,8	93	
Серпень 1942 р.	6,0	200	
Всі працюючі, крім того, додатково отримували	2,0	67	

³¹ Хорошунова І. Первый год войны. 11 октября 1941 г. [Электронный ресурс] : http://issuu.com/judaicacenter/docs/_____9 (останній перегляд 10.05.2020).

³² Там же. 17 октября 1941 г.

³³ Там же. 8 ноября 1941 г.

³⁴ Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб. Науково-документальне видання. Упоряд.: Т.В. Вронська, А.В. Кентій, С.А. Кокін та ін. — Київ–Львів, 2003. — С. 281.

³⁵ Щоденник Ніни Герасимової — мешканки окупованого Києва. Запис від 6 квітня 1942 р. [Електронний ресурс] : <https://digital.warmuseum.kiev.ua/documents/visu/9#9=25> (дата звернення: 28.05.2020).

³⁶ Державний архів Київської області (далі — ДАКО), ф. Р-2412, оп. 2, спр. 251, арк. 3.

Але зазначені норми отримували не всі, постачання було диференційованим, а інколи взагалі не було ніякого забезпечення продовольством. Згідно з поданими у таблиці даними, з часом кількість хліба на одного киянина зростає, наприклад, від жовтня 1941 р. до серпня 1942 р. — майже у 3,8 разів. Та й ця норма не могла забезпечити фізіологічні потреби людини в їжі на належному рівні. До того ж, слід враховувати, що утриманці одержували значно меншу норму продуктів. Працівники київського медичного відділу відзначали низьку калорійність тогочасного гарантованого набору продуктів харчування. Замість визначених нормою 1500–2500 ккал на день пересічні кияни переважно споживали 150–180 ккал, тобто у 10 разів менше, а інколи навіть 80 ккал на день, що аж ніяк не давало забезпечити навіть мінімальні фізіологічні потреби людського організму³⁷.

Продаж населенню хліба та інших продуктів харчування за картковою системою у Полтаві розпочався з листопада 1941 року, але норми постачання також були доволі скромними: 300–500 г хліба для дорослих і 200 г для дітей і непрацюючих. Хліб, який полтавці одержували за продовольчими абонементом, містив високий відсоток домішків із пшона. Оскільки, німці не вживали пшона, весь зібраний в Україні урожай проса залишався для внутрішнього вжитку. Такий хліб був дуже крихкий, його не можна було різати ножем, він розвалювався на шматки³⁸.

У найсприятливіші періоди у Харкові продукти за картками отримували 80–90 тис. мешканців (при загальній кількості населення в липні 1943 р. — 230 тис.). Наприклад, від 19 до 26 липня 1943 р. харчування отримували 86 544 громадян, зокрема за такими категоріями: фольксдойче — 400 осіб, працівники з нормальними умовами праці — 47 142, на важких роботах — 6019, утриманці — 18 143, хворі в лікарнях — 1521, діти в дитбудинках та інших установах — 3031, учні — 10 288³⁹.

Карткове постачання передбачало обов'язкову реєстрацію за місцем проживання, а надалі — наявність робочої картки. Для отримання продуктового абонементу безробітним чоловікам та їх родинам необхідно було надати картки біржі праці з відповідними позначками про явку у встановлені дні⁴⁰, а дітям шкільного віку — відповідні довідки з

---

³⁷ ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 40, арк. 23.

³⁸ Ревегук В.Я. Полтавщина в роки другої світової війни (1939–1945 рр.). — Полтава: [б.в.], 2004. — С. 57.

³⁹ Скоробагатов А.В. Вказ. праця. — С. 289.

⁴⁰ Постанова № 239 голови міста Києва // Українське слово (Київ). — 1941. — 11 груд. — № 79. — С. 4.

навчальних закладів⁴¹. За неправдиві відомості при оформленні продуктових талонів передбачалася адміністративна відповідальність — штраф у розмірі 1 000 крб.⁴²

Окупаційна політика в різних регіонах України мала свою специфіку. Яскравим свідченням цього є продовольча ситуація у дистрикті «Галичини». Через швидкий наступ військ Вермахту, поспіхом проведenu евакуацію регіон зазнав менших руйнувань, зокрема й у сфері харчової промисловості та сільського господарства, порівняно з райхскомісаріатом «Україна» чи зоною військової адміністрації. Відповідно в доволі стислі терміни місцевій владі вдалося налагодити постачання міського населення продуктами харчування. Перші розпорядження щодо продажу хліба і м'яса цивільному населенню з'явилися вже 9 і 10 липня 1941 р.⁴³ Про нормований розподіл продуктів ішлося на початку серпня 1941 р. Передбачався продаж харчів у роздрібній торгівлі, «в одні руки» у такому обсязі: не більше 2 кг хліба на тиждень, 200 г м'яса, 200 г жирів, 400 г цукру, 100 г солодоців на місяць. Купувати продукти мав право тільки голова сім'ї або особа, яка вважалася старшою в родині у визначені управою дні тижня. Підставою для отримання продуктів були харчові картки, які містяни отримували за місцем проживання⁴⁴. 3 вересня 1941 г. у газеті з'явилося повідомлення, у якому йшлося про скарги львів'ян на те, що вони не можуть отоварити картки на м'ясо⁴⁵, тоді як в інших окупованих містах видача м'яса була радше винятком, хоча воно значилося у харчових картках. Передбачений продовольчими абонементом асортимент товарів у «Галичині» відзначався такою різноманітністю, що навіть у мирний час мешканці радянських міст, мабуть, не могли собі дозволити такі продукти. Наприклад, станом на грудень 1941 р. на тиждень львів'яни мали отримати наступні продукти: хліб для дорослих — 1400 г, для дітей — 1050 г, м'ясо, з кісткою (м'ясні товари), борошна й повидла — 100 г, цукру — 200 г, масла — 60 г, олії — 30 г, замінника кави — 160 г, яйця — 2 шт., цигарки — 30 шт. (для зареєстрованих у крамницях чоловіків, які досягли 18-річного віку), сірників — 2 кор., сіль — 500 г,

---

⁴¹ ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 51, арк. 10; У Київській міській управі // Нове українське слово (Київ). — 1942. — 31 трав. — № 123(138). — С. 4.

⁴² Державний архів Харківської області, ф. Р-539, оп. 1, спр. 158, арк. 67.

⁴³ Про тимчасове упорядкування продажі хліба і м'яса // Українські щоденні вісті. — 1941. — 11 лип. — № 5. — С. 4; У справі закупна м'яса, хліба та інших товарів. Розпорядок // Там само. — 12 лип. — № 6. — С. 6.

⁴⁴ *Ісаюк Олеся*. Вказ. праця. [Електронний ресурс] : http://shron1.chtyvo.org.ua/Isaiuk_Olesia/Polityka_nimetskoj_okupatsiinoj_vlady_schodo_naselennia_Lvova_u_dzerkali_uriadov_ykh_oholoshen_194119.pdf (останній перегляд 18.03.2020).

⁴⁵ Правильний приділ м'яса // Львівські вісті. — 1941. — 3 верес. — № 22. — С. 4.

штучний мед — 100 г⁴⁶. Як і в інших окупованих регіонах, діти потрапили до категорії утриманці й отримували менші норми продуктів, ніж дорослі. Однак, зважаючи на продовольчі норми у Райхскомісаріаті «Україна», коли працюючі отримували 200 г хліба на тиждень, слід констатувати, що діти галицького регіону, назагал, були в значно кращому становищі.

Єврейське населення дистрикту «Галичина» одержувало половину від стандартних норм постачання, які регулювалися окремими розпорядженнями⁴⁷. Для певних категорій населення, навпаки, передбачалося привілейоване постачання, до них належали: працівники державних закладів, ті, хто виконував роботу в інтересах Райху, службовці окупаційної адміністрації та члени родин усіх цих категорій, фольксдойче, а також хворі в лікарнях. Так, у лютому 1942 р. міська влада визначила можливість отримати хліб кращої якості (на 72% був з білого борошна) для 1 332 хворих у шпиталях, 1300 — у Кульпаркові⁴⁸ і 830 — для університетських клінік. Окрім того особи, які лікувалися вдома, могли одержати білий хліб на основі звернень дільничого лікаря⁴⁹. У 1943 р. ситуація з продуктами покращилася. Згідно з розпорядженням від 1 жовтня 1943 р., місячна норма споживання «звичайного» дорослого львів'янина становила: 9000 г хліба, 125 г кави, 300 г цукру, 500 г повидла, до 400 г м'яса; картоплі на рік — до 100 кг. За дефіциту хліба його могли замінити борошном: замість 1000 г хліба — 750 г борошна на дорослого на місяць і 3375 г на дитину. У той час «привілейовані» споживачі додатково отримували на місяць 500 г м'яса на дорослого або 400 г на дитину, жирів — відповідно 500 і 250 г, картоплі (на рік) — 200 і 50 кг⁵⁰.

З наведених даних розуміло, що передбачені норми постачання за картками були мізерними й залежали від регіону, пори року, категорії картки. І якщо на Сумщині й у «Трансністрії» працюючі отримували щоденно по 200 г хліба, у Кіровограді — 400 г⁵¹, у Луцьку та Рівному — 214 г⁵², то в Києві та Харкові ця категорія населення могла розраховувати лише на 200 г хліба *на тиждень*, тобто близько 29 г *на день*.

---

⁴⁶ Інструкція для населення Львова у справі приділу харчів на грудень // Львівські вісті. — 1941. — 30 лист. — № 98. — С. 6.

⁴⁷ Об'ява // Там само. — 1941–1942. — 31 груд. — 1 січ. — № 124. — С. 8.

⁴⁸ Місцевість у Львові, де містилася психіатрична лікарня.

⁴⁹ Білий хліб для хворих // Львівські вісті. — 1942. — 11 лют. — № 29(153). — С. 5.

⁵⁰ Об'ява // Там само. — 1943. — 26–27 верес. — № 220(640). — С. 7.

⁵¹ *Тарнавський І.С.* Вказ. праця. — С. 301.

⁵² *Ветров І.Г.* Матеріально-побутові умови населення України за німецької окупації // Пам'ять століть. — 2005. — № 3–4. — С. 199.

Треба враховувати і той факт, що нормоване постачання населення значно обмежувало права людей при здійсненні процесу купівлі продуктів. Картка не гарантувала особі, що вона зможе придбати визначену для неї на місяць кількість товару. Містян прикріплювали до певних крамниць і часто влада навіть визначала дні, коли було дозволено викупити належний їм хліб. *«Вийшло розпорядження, згідно з яким нормується справа купна хліба в інший, як досі спосіб; а саме і в зв'язку з тим, що були випадки несовісности покупців, а теж з продавців, вирішено, що тепер буде можна купувати хліб тільки раз у тиждні. Придлений хліб можна одержати в який-небудь день. Купуючі не мусять стояти в черзі»*⁵³. Якщо людина не встигала отоварити відповідну картку, то наступного місяця це зробити вже було неможливо, оскільки цей документ анулювався. Часто в місті не вистачало необхідної кількості продуктів, зазначених у картках. Тоді покупцеві пропонувалися інші товари-замінники, які були гіршої якості і за харчовими показниками поступалися оригіналу. *«На травневі харчові картки для дітей видаватиметься не, як дотепер, 1050 гр хліба, але 700 гр. Взамін за це одержать діти більший приділ каші чи інших споживчих продуктів»*⁵⁴. Систематичні затримки з видачею продкарток призводили до крадіжок та розбазарювання продуктів, призначених для розподілу по абонементам. Серед усіх цих особливостей функціонування карткової системи доволі актуальними залишалися питання можливості отримання карток пересічним містянами, забезпечення продуктами та шанси вижити за рахунок цих нормованих обсягів. На жаль, більшість архівних документів не дає вичерпної інформації з досліджуваної проблеми. А доступні для аналізу спогади містян, хоча й не формують цілісну картину, особливо щодо норм постачання, проте дають змогу реконструювати загальну ситуацію з харчуванням містян.

Реаліями повсякдення міських мешканців періоду нацистської окупації стали голод, холод, виснаження, зростання почуття самотності, безпорадності та пригніченості. Найдошкульнішими виявилися зимові місяці 1941 р. та початок весни 1942 р. *«...ви думаєте, мало в Києві умирають з голоду? Ті всі старі, інваліди, що були на пенсії, вони цієї зими не витримують. В мене під боком сусідка живе. Прибігла оце з плачем: намочила в склянці останній горох, щоб зварити, а паралізований син підгледів, підповз, поїв. І більш нічого в хаті нема»*. *«... чорне крило над Києвом. Роботи нема, постачання ніякого»*⁵⁵. *«...на базарі помер якийсь*

⁵³ Купно хліба // Львівські вісті. — 1941. — 9 жовт. — № 53. — С. 3.

⁵⁴ Хліб для дітей // Там само. — 1942. — 3–4 трав. — № 96(220). — С. 5.

⁵⁵ Гуменна Д. Хрещатий Яр. Роман-хроніка. — Нью-Йорк, 1956. — С. 254, 255.

старий. Думали, з голоду. А розтин тіла показав, що в нього всі стінки шлунку були обкладені остюками й просяною лускою»⁵⁶. «... вокруг уже много распухших голодных. Глядя на них, не можешь есть, кусок останавливается в горле. А помочь нечем. И мысли о голоде вытесняют все остальные. И еще страшно, что голод лишает нас человеческого облика. Кажется, что за тарелку похлебки, за кусочек хлеба готов отдать все»⁵⁷. «Снова конвейеры по утрам из распухших и похуделых людей. Они все хотят есть и ждут, не дождутся перерыва [на обід]. А время тянется невероятно медленно и голодные разговоры не могут его поторопить»⁵⁸, — писала в щоденнику І. Хорошунова.

Особливо потерпали від голоду харків'яни. За матеріалами Харківської управи від другої половини грудня 1941 р. — до першої половини грудня 1942 р. у місті померло від голоду 13 139 осіб, 58,4% всіх померлих за цей період⁵⁹. Професор О. Мігулін згадував: «Кожен по-своєму пристосовувався. Я зиму 1941–1942 рр. прожив за рахунок того, що після приходу німців узяв два дохлих коня, які валялися на галявині... Німці стріляли на смітнику собак. Спочатку ми гидилися, а потім з'їли близько двох десятків собак. ... Одного разу вони, мабуть, убили свого собаку, тому, що він був жирний, дуже смачна німецька вівчарка, яка принесла нам велике задоволення. Упродовж тижня ми їли чудові котлети...»⁶⁰.

Для багатьох мешканців окупованих міст справжнім індикатором харчування стала наявність/відсутність хліба та його якість. У багатьох спогадах обов'язково фігурують описи тогочасного хліба. «... Хліб! Катруся не їла його вже більше двох місяців!... Адже він коштує тепер 250 карбованців за кильо!»⁶¹. Аркадій Любченко неодноразово у щоденникових записах фіксував складну продовольчу проблему, звичайно, згадуючи нестачу хліба: «Хліба й досі нема (живу на висівках). В Харкові дедалі частіше випадки спухання від голоду...»⁶². «Всі ми похворіли на шлунок.

---

⁵⁶ Гуменна Д. Вказ. праця. — С. 254, 255.

⁵⁷ Хорошунова І. Первый год войны. Киевские записки. 8 ноября 1941 г. [Электронный ресурс] : http://issuu.com/judaicacenter/docs/_____9 (останній перегляд 10.05.2020).

⁵⁸ Хорошунова І. Второй и третий годы войны. Киевские записки. 30 июня 1942 г. [Электронный ресурс] : http://judaica.kiev.ua/old/Eg_10/Eg03.htm. (останній перегляд 10.05.2020).

⁵⁹ Цит. за: Скоробогатов А.В. Вказ. праця. — С. 279.

⁶⁰ Там само. — С. 278.

⁶¹ Олена Звичайна. Золотий потічок з голодного Харкова. Повість з часів німецької окупації України. — Вінніпег, Манітоба: Накладом Організації Українок Канади, 1947. — С. 18.

⁶² Любченко Аркадій. Щоденник. Книга перша. — Торонто–Онтаріо: «Нові дні», 1951. — С. 25.

Зараз багато народу так хворіє. Запевняють, що від хліба — хліб гіркий, важкий, розсипчастий, ще й пахне чимсь злеглим, наче цвіллю. Запевняють, що в ньому багато домішків проса й каштанів. Зараз чимало його лежить на полицях крамниць, і люди не беруть, дарма що їм належить і що взагалі тут завжди товпилась черга за хлібом. Чорт його зна, можна й отруїтись! А добути десь кращого хліба — нема навіть за гроші»⁶³. Киянка Л. Нартова відзначала: «Люди купують продукти склянками на базарах і варять рідку юшку, без хліба їдять, бо хліб дають тільки по 2 рази на тиждень по 200 грам. І це харчування — в кращому випадку. У кого є речі, ходять в села міняти, а у кого нічого немає, пухне з голоду, вмирають вже... Щодня пригнічують жах і страх перед смертю. Голод, безробіття і всі принади повного безправ'я витравили все живе. Притупилося все і життя не йде, а тягнеться, сили згасають з кожним днем. Чи виживемо ми?»⁶⁴ Киянка В. Вітвіцька відзначала: «Хліб, 300 грам, видавали по карткам. На 70% він складався з кукурудзяних качанів з невеликою кількістю ячного борошна, а зверху був посипаний просяною лузгою. На смак такий хліб був гіркий і, навіть голодному його важко було їсти. Спочатку хліб трохи підсмажували, чи підсушували, тоді він здавався смачнішим»⁶⁵. Киянка О. Шарандаченко наголошувала: «Хлеб, который получаем мы сейчас, даже не из проса, а из его шелухи, вечером при свете плошки он блестит, как жемчуг, а корка на нем — сплошной изумруд. Вот только ни вкуса, ни питательности»⁶⁶. Мешканець окупованого Сімферополя Х. Лашкевич: «С 27 декабря получаем ежедневно по 200 граммов хлеба, приготовленного из облитого керосином зерна. От такого хлеба нас тошнит, сватья и свояченица ругаются. Сережа совершенно справедливо благодарит наши войска за то, что они при своем отходе пообливали зерно керосином: такое испакощенное зерно немцы не будут употреблять себе на еду и отдают нам, а если бы зерно не было обрито керосином, то немцы не дали бы его нам и мы остались бы совсем без хлеба»⁶⁷. Микола Максимович з Донецького

---

⁶³ Любченко Аркадій. Вказ. праця. — С. 125.

⁶⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 22, спр. 347, арк. 3–4.

⁶⁵ «... То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів. Упоряд. Т. Пастушенко. — К.: Інститут історії України, 2006. — С. 167–168.

⁶⁶ Шарандаченко Александра «Регистраторша Загса» (Из дневника киевлянки). — М.: Советский писатель, 1964. 18 февраля 1943 г. [Электронный ресурс] : <http://www.molodguard.ru/heroes1181.htm> (дата звернення: 18.03.2020 р.).

⁶⁷ Лашкевич Х.Г. Дневники. 8 января 1942 г. [Электронный ресурс] : <http://dnevnik-okkupacii.narod.ru/lashkevich-dnevnik.html> (дата звернення: 20.03.2020 р.).

регіону відзначав, що «... хлеб бывал горелый, подгорелый, потому что многие элеваторы попалили и зерно подгоревшее было...»⁶⁸.

Не можна заперечити того факту, що у багатьох містах вдалося досягти певного покращення розподілу й постачання продуктів харчування, починаючи з другої половини 1942 р. Місцеві адміністрації вже в квітні–травні 1942 р. володіли інформацією про соціальний склад населення, необхідну кількість продуктів, наявні місцеві продовольчі запаси, функціонуючі підприємства харчової промисловості, транспортне забезпечення тощо. Вдалося збільшити як норми продуктів за картками, так і асортимент, кількість містян, охоплена постачанням, також зросла порівняно з першою окупаційною зимою. Однак, головним чинником у розподілі продовольства стало виконання настанов окупаційної влади щодо постачання продуктами харчування населення окупованих територій за залишковим принципом, про які йшлося вище.

Так, Київська міська управа у квітні 1942 р. ухвалила інструкцію «Про порядок видачі населенню м. Київ продуктових карток та здійснення контролю над відпуском за ними продуктів харчування». Згідно з цим документом, продуктові картки видавалися: «а) працюючим чоловікам; б) безробітним чоловікам; в) утриманцям згаданих вище осіб — жінкам та хлопчикам до 16 р.; г) інвалідам і пенсіонерам; д) учням та студентам, які під час видачі карток навчалися; е) жінкам-домогосподаркам та жінкам-утриманкам незалежно від віку; ж) родинам осіб, репресованих або вивезених більшовиками з Києва; з) жінкам і дітям військовополонених; і) ремісникам, приватним торговцям, які на час реєстрації мали патенти; к) особам вільної професії (лікарям, адвокатам та іншим); л) робітникам і службовцям, які працювали поза Києвом та прибували до міста у відрядження чи у відпустку більше, як на 2 тижні; м) родинам хворих, або тим, які перебували на стаціонарному лікуванні; н) особам, евакуйованим з інших місцевостей і терміни перебування у Києві для яких визначалися понад 2 тижні; о) дітям, які постійно перебували в дитячих будинках»⁶⁹. Встановлювалися 4 категорії споживачів за картками: до I-ї належали інваліди, пенсіонери, приватні торговці, особи вільних професій; до II-ї — утриманці працюючих осіб та родини тих, хто виїхав на роботу до Німеччини; до III-ї — працюючі повний робочий день усіх підприємств і установ; до IV-ї — фольксдойче та робітники, які

---

⁶⁸ Опыт нацистской оккупации в Донбассе: свидетельствуют очевидцы. Авт.-сост. Д.Н. Титаренко, Т. Пентер. — Донецк : Світ книги, 2013. — С. 151.

⁶⁹ Утриманцями вважалися тільки жінки і діти до 14 річного віку (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 460).

працювали на важких роботах (на виробництві зброї, залізниці, видобутку каміння, вугілля тощо)⁷⁰. Про «Новий порядок постачання харчових продуктів» у Ніжині повідомляла окупаційна преса: «З листопада в Ніжині запроваджено новий порядок постачання харчових продуктів робітникам і службовцям та їх сім'ям. Все міське населення поділяється на 4 споживчі групи, для кожної з яких встановлено певну норму на харчові продукти. До I-ої групи належать нормальні (звичайні) споживачі з міського населення. Вони одержують на продуктову картку щотижня (на душу): 100 грамів м'яса, 1500 гр. хліба, 2 кілограми картоплі. До II-ої групи відносяться члени сімей осіб, працюючих в німецьких інтересах. Щотижнева норма продуктів на 1 душу: м'яса — 100 гр., хліба — 1500 гр., картоплі — 2 кілограми. До III-ої групи належать робітники та службовці, які працюють в німецьких інтересах. Кожен з них одержує на тиждень: м'яса — 200 грамів, хліба — 2 кілограми, інші харчові продукти (крупя, пшоно тощо) — 500 грамів, картоплі — 2500 грамів. IV-ту групу становлять робітники, зайняті на важкій праці. Кожен такий робітник одержує на тиждень: 300 гр. м'яса, 2500 гр. хліба, 500 гр. інших харчових продуктів (крупя, пшоно тощо), 250 грамів цукру та 3500 гр. картоплі. Крім того всім споживчим групам видаються з продуктових крамниць овочі (капуста, огірки та ін.). В порівнянні з дотеперішнім харчовим забезпеченням новий порядок постачання міського населення є великим досягненням у справі дальшого підвищення його життєвого рівня»⁷¹.

Від імені Маріупольської міської управи окупаційна преса вмістила кореспонденцію, в якій відзначалася провідна роль німецьких військовиків, які допомагали вирішити складну продовольчу проблему. «За допомогою Німецького Командування був організований підвіз зерна залізницею й налагоджено систематичний підвіз гужовим транспортом, що дало можливість зробити запаси продуктів й налагодити безперебійне постачання населення продуктами з січня місяця 1942 року. Весь час кількість населення, що систематично постачається хлібом, м'ясом, жирами, крупами, овочами та молочними продуктами, збільшується. Так, коли в I кварт. 1942 року було на постачанні лише 81.100 чол., то уже в III кварт. 1942 року постачається 131.600 чол. при загальній кількості в 147.000 всього населення міста. З 1 серпня 1942 року, крім працюючих та їх утриманців, постачаються на рівні з утриманнями працюючих, родини мобілізованих більшовиками червоноармійців,

---

⁷⁰ ДАКО, ф. Р-2356, оп. 5, спр. 13, арк. 62, 63.

⁷¹ Новий порядок постачання населення харчових продуктів у Ніжині // Ніжинські вісті. — 1942. — 18 лист. — № 68. — С. 4.

пенсіонери й інваліди, тобто в сучасний момент на пляновому постачанні знаходиться майже все населення міста й на кожні два тижні відпускається пересічно хліба 452 тис. тн., круп — 57,3 тн., м'яса — 30,0 тн., масла — 11,8 тн, цукру — 5,5 тн., овочей — 600.0 тонн. ... Несвоєчасна видача продуктів, напр., хліба, пояснюється виключно відсутністю наявності потрібного транспорту для перевозки продуктів з районів, але ці продукти, хоч і з запізненням на декілька днів, будуть обов'язково видані за нормами. Великі труднощі будуть з забезпеченням населення за нормами овочами в IV кварталі, але ці продукти при відсутності будуть замінені іншими продуктами: круп'яними або борошненими»⁷².

Такими ж бравурними виглядали повідомлення тогочасної періодики про постачання продуктами харчування полтавчан восени 1942 р.: «Все населення, 80.000 чол., одержує по 1 кгр. 400 гр. хліба на тиждень. Робітники, що виконують дуже важку фізичну працю, одержують додатково ще по 700 гр. хліба на тиждень. За 10 місяців відпущено населенню печеного хліба 5 мільйонів 44 тисячі кілограм. З березня місяця і щомісячно провадиться відпуск додаткового пайка робітникам та їх утриманням, разом на 60.000 чол. В цьому відтинку часу відпускалась: крупа, борошно, олія, махорка, сіль і т.д. В сучасний момент відпущено населенню м. Полтави на зимові потреби чималу кількість картоплі. Робітники підприємств та установ уже на 95% одержали картоплю, а 5 проц. ще одержують через виробництва...»⁷³.

Натомість, звіти польових комендатур констатували катастрофічну ситуацію із забезпеченням міського населення продовольством. Польова комендатура №198 в Охтирці в липневому донесенні за 1942 р. вказувала, що з 43 тис. жителів м. Сум продуктами харчування були забезпечені лише 8 тис. При цьому норми були вкрай малими — 100–200 г хліба або борошна, 50 г проса, 10 г м'яса, інколи — трохи сиру чи знежиреного молока. У Сталіно влітку 1942 р. від голоду помирало 10–25 осіб щоденно. Хоча ще в червні того ж року були вжиті заходи із забезпечення городян продуктовими картками, але в листопаді 1942 р. все ще залишалося 77 тис. осіб з 248 тис. мешканців без продуктових абонементів. На кінець 1942 р. на півдні Криму голодувало близько 100 тис. осіб, а на

---

⁷² Агафонов. Постачання населення продуктами за минулий рік // Маріупольська газета. — 1942. — 8 жовт. — № 129. — С. 3.

⁷³ Постачання населення в 1942 році // Голос Полтавщини. — 1942. — 6 лист. — № 144 (182). — С. 3.

початку лютого 1943 р. у Ялті щоденно помирало 15–17 людей від голоду⁷⁴.

З матеріалів окупаційної преси складається враження, що, дійсно, місцевій адміністрації вдалося налагодити постачання продуктами харчування цивільного населення на пристойному рівні. І, хоча, в другій половині 1942 р., коли був зібраний урожай, середня тижнева норма хліба за картками в окремих регіонах навіть для утриманців зросла до 1500 г, але таке збільшення характеризувалося значним зниженням якості хліба, що підтверджувалося зростанням кількості шлункових захворювань унаслідок споживання продуктів з різноманітними неїстівними домішками⁷⁵. У Німеччині проводилися спеціальні дослідження складу хліба для поневоленого населення. Деякі з них привели авторів до висновку, що найбільш вигідна суміш утворюється з 50% житнього борошна грубого помелу, 10% борошна, отриманого з соломи та листя, 20% обжирків цукрового буряка та 20% целюлозного борошна. У Харкові хліб видавали який завгодно, але не житній та не пшеничний. Давали хліб із пшона, пізніше до нього додавали траву, яка використовувалася для корму тварин, — могоару. Зрештою, харківський хліб набув такого складу: просяне борошно з доданням зерен могоари та 10–15% ячмінного борошна задля скріплення⁷⁶. Так само рівненський гебітскомісар В. Беєр заборонив випікати хліб з пшениці для місцевого населення. Замість неї використовували гречку, ячмінь, просо тощо⁷⁷.

Отже, насправді, продовольча ситуація була набагато складнішою, ніж намагалися видавати окупаційні чиновники. І за фасадом тимчасових успіхів у подоланні місцевою владою голоду залишалося постійна боротьба містян за виживання. Адже фактично продукти треба було віднайти/здобути/виміняти тощо. Нормоване постачання передбачало щоденні походи у визначені для отоварювання карток крамниці, вистоявання у черзі, а інколи й повернення без такого очікуваного продукту, якого не вистачило. Власне самі німці визнавали, що тогочасне забезпечення продовольством місцевого населення було мізерним. Так,

---

⁷⁴ Науменко В., Нестеренко В. Зона військової адміністрації 1941–1943 рр.: основні напрями окупаційної економічної та соціальної політики // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. У двох книгах. Кн.І. / Ред. кол. В. Смолій, Г. Боряк, Ю. Левенець та ін. — К.: Наукова думка, 2011. — С. 381–382.

⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 43.

⁷⁶ Скоробагатов А.В. Вказ. праця. — С. 288.

⁷⁷ Омельчук Н.В. Становище населення міста Рівного в роки нацистської окупації // Теорія і практика сучасної науки. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 24–25 лютого 2017 року). — У 2-х частинах. — Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2017. — Ч. 1. — С. 208.

генерал-комісар Києва у своєму звіті за два з половиною роки господарювання в місті зазначав, що на картку українець міг отримати хліб, сіль і трохи перлової крупи. Призначене йому м'ясо він одержував нерегулярно, лише тоді, коли воно було наявне в достатній кількості. Жири за карткою взагалі не передбачалися. Такий пайок, що становив від 1/3 до 1/2 фізіологічної потреби людського організму, отримували тільки ті городяни, які перебували на службі у німців. Їхні родичі мали вдовольнитися значно меншими нормами споживання продуктів харчування⁷⁸. Пропонувалися замітники за відсутності певних продуктів (наприклад, консерви замість свіжого м'яса та риби тощо), картки отоварювалися за гроші, загублені і прострочені продовольчі абонементи не підлягали відновленню. Мізерна кількість й одноманітність продуктів, що передбачалися продуктовими абонементом, змушували містян ходити на базари, нести щось для обміну, шукати можливості для найвигіднішого «гешефту» (заняття для терплячих і наполегливих), повертатись додому й готувати здобуте. Або ж шукати однодумців і йти у пошуках їжі спочатку в ближчі, а потім — і в дальні села, сподіваючись на те, що з великими труднощами виміняні продукти вдасться пронести через поліцейські патрулі на кордоні міст. У такій ситуації голодуючі мешканці великих українських урбанізованих центрів змушені були вживати в їжу малоприсадатні для цього макуху, висівки, мерзлу картоплю, буряки, лущиння картоплі, домашніх тварин тощо.

Для когось боротьба з голодом формувала новий вимір життя у філософському ключі. *«Чи знаєте, що тепер найцінніше? Чую вже, як відповідаєте мені: гарна м'яка вовна на сукню, теплий светр, добрі шкіряні черевики, масло, солонина... Ні, це все пустяки. Правда, добре мати теплий светр і не мерзнути вже тепер, у вересні та не журитися, що то буде в зимі. Добре знати, що там, у стінній шафіці, висить гарний двокілевий кусень солонини (навіть вудженої, — можемо собі дозволити, бо ж це тільки теорія) або що в камінному горщику жовтіє гарна, грудка масла. Але... повірте мені, я почувую себе сто разів краще без цих божих і людських дарів, як не одна з жінок, що має усе це або ще багато більше. Маю свою тайну. Маю щось, що заступає мені усе це. Ні, що помагає мені завжди наново з новою енергією роздобувати необхідні до життя речі. Скажу вам навіть більше: саме це добування справляє мені своєрідну радість. Я не знала раніше, що можна так радіти з приводу кількох кілограмів картопель, окраска солонини, зелених помідорів чи*

---

⁷⁸ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 6, арк. 334.

квартирки оливи. Цукор, що його дістану на приділ, стає цілою поезією, макарони вкрашають існування, як найкраще бельгійське мереживо»⁷⁹.

Найважче доводилося соціально незахищеним категоріям населення (дітям, інвалідам, людям похилого віку), які за віком чи станом здоров'я не мали змоги самостійно забезпечити свої найелементарніші потреби в їжі, житлі, одязі тощо. Вони сподівалися на сприяння спеціалізованих відділів, створених при місцевих органах влади чи громадських організаціях (комітетів допомоги, відділів соціальної опіки, Українського Червоного Хреста тощо). Так, наприклад, професор Б. Букреєв у листі до Київської міської управи констатував складний матеріальний стан своєї родини. Він просив виплачувати призначену йому Комітетом допомоги пенсію у розмірі 800 крб. *«Починаючи з 1/X [19]41 р. я не мав ні зарплатні — бо [Київський] Університет переведений на консервацію — ні пенсії. Зараз доводиться існувати шляхом продажу майна, але цей шлях дуже короткий. Моя хвора дружина не може обходитися без сторонньої допомоги, треба було найняти робітницю, яку треба харчувати (це особливо важко зараз) і оплачувати її послуги. До того ще треба додати видатки на квартиру, воду, паливо тощо. ... Сподіваюсь, що ... мої заслуги перед наукою і перед Україною дають мені право на увагу з боку країни, якій я віддав всі мої сили і знання»*⁸⁰.

Щоб хоч якось покращити становище соціально незахищених категорій міського населення місцеві цивільні органи влади організували спеціалізовані їдальні, де незначна частина нужденних могла приглушити відчуття голоду на кілька годин рідким супчиком, інколи зі шматочком хліба. Середня вартість однієї страви в таких закладах громадського харчування становила 1,1–1,7 крб.⁸¹ Звичайно, кількість обідів за такою ціною була обмежена, оскільки їдальні не отримували від окупаційної адміністрації передбачених дотацій. Районні відділи посилались на те, що в них немає необхідних коштів і лише частково покривали необхідні витрати. Натомість у робітничих їдальнях пересічна вартість однієї страви коштувала 2–3 крб., а в комерційних — від 3.50 крб. до 18 крб.⁸² Містяни пригадували, що й таке харчування було порятунком у голодні дні. Киянин А. Кузнєцов зазначав, що Куренівська районна управа відкрила їдальню для дітей, які голодували, у приміщенні колишнього дитсадка. Діяла вона всю зиму 1941–1942 рр. Для дітей готували переважно

---

⁷⁹ Мурка. Тайна // Львівські вісті. — 1941. — 21–22 верес. — № 38. — С. 5.

⁸⁰ ДАКО, ф. Р-2356, оп. 8, спр. 7, арк. 57–58.

⁸¹ Там само, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 251, арк. 23 зв.

⁸² Там само.

страви з пшона⁸³. Зі слів кандидата біологічних наук, до війни — вченого секретаря Інституту гідробіології АН УРСР Ю. Марковського, упродовж першої окупаційної зими він разом з дружиною уникли голодної смерті, частково завдячуючи обідам з їдальні, відкритої для колишніх працівників Академії наук⁸⁴.

Окрім спеціалізованих закладів громадського харчування функціонували «державні» та приватні їдальні. Містяни від початку їх діяльності сподівалися хоча б частково вирішити скрутну ситуацію з продовольством за рахунок цих установ. Як працювали їдальні 11 жовтня 1941 р., зафіксувала І. Хорошунова. *«Первые столовые открылись позавчера. Очереди в них формируются с раннего утра. Потом у входа начинается свалка. Более сильные и нахальные получают обеды. Стоят обеды дорого, но говорят, что в них плавают мясо...»*⁸⁵. А в листопаді того ж року вона зазначала: *«В жалких столовых невозможно есть, потому что горящие глаза ожидающих очереди, кажется, сжигают тех, кто ест. И счастливых таких очень мало. И едят они не так, как обычно, а едят, стыдясь, склоняясь низко над тарелками. Глотают быстро, чтобы быстрее уйти. Столовых мало. Они одна за другой закрываются. И есть они только при немногих так называемых учреждениях...»*⁸⁶. За матеріалами Київської міської управи, станом на 1 травня 1942 р. у місті функціонувало 469 їдалень, з них: 234 — загального користування, 174 — при підприємствах і установах, 46 — дитячих, 15 — для непрацездатних⁸⁷. Така кількість видається доволі сумнівною. З німецьких джерел, які заслуговують на більшу довіру, станом на кінець березень — початок квітня 1942 р. було зафіксовано тільки 16 їдалень при підприємствах. Німецькі посадовці зазначали, що хоча страви украй мізерні й малопоживні, все ж вони є великою підтримкою для зголоднілого населення міста, яке з огляду на неналежне підвезення продуктів і високі ціни на них не здатне себе прогодувати. Міська влада забезпечувала харчуванням 12–15 тис. інвалідів та 16–20 тис. дітей. Натомість харчування 40 тис. працівників і службовців перебувало в компетенції їх роботодавців. Як варіант вирішення складної ситуації з продуктами харчування в робітничих їдальнях, окупанти пропонували не видавати працівниками передбачені для них щомісячно 2 кг круп, а передавати останні для потреб їдалень. Однак, вони розуміли, що такий захід може

⁸³ Кузнєцов А. Бабин Яр. Роман-документ. — К.: МИП «Обериг», 1991. — С. 121.

⁸⁴ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 244, арк. 14.

⁸⁵ Хорошунова І. Первый год войны. 11 октября 1941 р. [Электронный ресурс] : <http://issuu.com/judaicacenter/docs/>_____9 (останній перегляд 10.05.2020).

⁸⁶ Там же. 8 ноября 1941 г.

⁸⁷ ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 51, арк. 1.

наштовхнутися на опір владі, оскільки у такий спосіб утриманці таких працівників будуть позбавлені цього продукту⁸⁸.

Зовсім іншою виглядає діяльність закладів громадського харчування з матеріалів окупаційної преси. У початковий період окупації у часописах вміщувалися публікації про складну ситуацію в сфері громадського харчування, пов'язану з руйнівними наслідками відступу радянської влади з населених пунктів. Доводилося здійснювати ремонтні роботи у приміщеннях їдалень, збирати посуд, обладнання, відшуковувати кошти для закупівлі продуктів тощо. Газетні матеріали наголошували на особливій ролі німецької окупаційної влади в сприянні відновленню їдалень. *«...Положение с питанием населения становилось с каждым днем все тревожнее; у значительной его части иссякали последние остатки пищевых запасов. В эту трудную пору на помощь населению пришло германское военное командование. Отпускаемое из военных складов зерно, отходы из военных боен⁸⁹ и временами мясо, вместе с остатками городского запаса солений и бураков, составили ту основу, на которой были открыты в декабре–январе 5 столовых, в том числе одна для тубдиспансера. В январе удалось наладить хозяйственный обмен с деревней. ... Этими операциями сырьевая база оказалась расширенной настолько, что к концу февраля [1942 г.] явилась возможность открыть еще 2 столовых на 3.000 чел. В настоящее время питательной сетью обслуживается уже свыше 14.000 чел. ... Карточки на получение обеда в столовых выдаются не только для рабочих и служащих городских учреждений, предприятий и для лиц, состоящих на социальном обеспечении, но и для особо нуждающихся граждан. ...»⁹⁰*. Заступник завідувача відділу торгівлі Київської міської управи на початку грудня 1941 р. І. Нещадим змальовував перспективи поліпшення постачання харчових продуктів населенню окупованої столиці так: *«.... Винятково важливе значення для поліпшення харчування населення мають їдальні, кафе, ресторани, закусочні. ... Система громадського харчування міської управи має 31 підприємство та кооперація — 103, приватники — 78 їдалень, кафе, ресторанів, закусочних. Така кількість є вже великою силою. Чим краще ці заклади працюватимуть, тим відчутніша буде їх допомога загальній справі дальшого поліпшення постачання населення нашого*

---

⁸⁸ Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ред. кол.: В.М. Литвин, В.А. Смолій, І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (кер. проекту), О.Є. Лисенко (наук. ред.). Інститут історії України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». — К.: Аеростат, 2012. — С. 157.

⁸⁹ Так в тексті. Потрібно баз.

⁹⁰ Работа общественных столовых // Голос Крыма. — 1942. — 1 март. — № 18(24). — С. 4.

міста»⁹¹. Публікації пізнішого періоду позначені характеристикою діяльності закладів громадського харчування, асортиментом страв і цін на них. Переважно, вони характеризують діяльність їдалень у позитивному ключі. Інколи в окупаційних газетах вміщували повідомлення про незадовільну роботу їдалень. *«З ініціативи державних, кооперативних і приватних організацій у Києві відкрито ряд підприємств громадського харчування. В Шевченківському районі функціонують 24 їдальні та кафе-закусочні. ... Але, на жаль, деякі керівники не розуміють своїх функцій і не бажують оцінити значення харчування людності. Господар кафе-закусочної п. Антонов (Степанівська, №6) ставиться до своїх обов'язків брутально, загрожуючи отруєннями своїх споживачів. Капуста вживається тут гнила, помідори зацвілі. В тій самій лохані мисться посуд і брудна білизна. Медичного огляду робітники своєчасно не проходять. Санітарний одяг брудний, подертий. Санітарні вимоги уперто не виконуються. ...»*⁹². *«В їдальнях погано готують. В Харкові відкрито чимало їдалень, ресторанів, кафе. Всі ці заклади мають певні резерви горюдини, жирів та м'яса, конче потрібні для харчування населення, і досить кваліфікованих працівників-кулінарів. Крім того, на ринку дедалі більше з'являється різних дефіцитних продуктів: хліба, м'яса, олії, сала. Ресторани, їдальні й кафе мають усі можливості готувати добрі, смачні страви. Деякі з них справді прагнуть до цього і мають уже добрі наслідки. Але багато ще є й таких харчових підприємств, які годують зовсім поганою, несмачною їжею. Буває, що деякі страви їсти зовсім не можна, готують брак, коли не сказати отруту. Псують добрі продукти, очевидячки, за формулою — аби швидше, та більше. ...»*⁹³.

На середину 1942 р. у більшості українських міст, де частково відновили роботу промислові підприємства, відчувався суттєвий брак робочої сили, переважно через вивезення працездатного населення на примусові роботи до Третього райху та міграції міського населення у сільську місцевість внаслідок складної ситуації з продуктами харчування. Аби залучити якомога більшу кількість населення до роботи, окупаційна влада зобов'язала керівництво підприємств і установ відкрити спеціалізовані їдальні для своїх працівників. Наприклад, у Полтаві станом на осінь 1942 р. було *«організовано і добре працює 68 їдалень, що обслуговують*

---

⁹¹ Постачання населення Києва // Українське слово (Київ). — 1941. — 4 груд. — № 74. — С. 4.

⁹² Навести порядок на підприємствах громадського харчування // Нове українське слово (Київ). — 1941. — 24 груд. — № 9. — С. 4.

⁹³ В їдальнях погано готують // Нова Україна (Харків). — 1942. — 5 берез. — № 44(61). — С. 4.

понад 24.000 робітників та службовців підприємств міста⁹⁴. В їдальнях відпускаються обіди з 2-х блюд. Вартість одного обіда дорівнює від 1 крб. 50 коп. до 3 крб. 50 коп. Періодично відпускаються м'ясні та напівм'ясні обіди. Серед їдалень працює їдальня № 44, що обслуговує інвалідів та пристарілих понад 500 чол., їдальня № 37 також забезпечує обідами пенсіонерів, учителів понад 400 чол., організована і добре працює їдальня для цивільного населення, німців, де вони одержують щоденно гарячі обіди, понад 300 чол.»⁹⁵.

З часом їдальні втратили можливості для функціонування, оскільки їх забезпечення продуктами здійснювалося, переважно, з ринків, діяльність який окупаційна влада час від часу обмежувала⁹⁶. Аналіз роботи закладів громадського харчування доводить, що вони тільки частково сприяли вирішенню продовольчої проблеми містян.

Подальша ситуація з харчуванням у містах засвідчила, що зусилля місцевої влади з вирішення цієї проблеми були неефективними. Власних запасів продуктів допоміжні управлінські структури не мали. Залишалось тільки завозити продукти з сіл. Однак брак транспорту, пального стали на заваді цьому найпростішому способу розв'язання продовольчої проблеми. Містяни самотужки намагалися вирішити складну продовольчу проблему. Поширеними стали походи у ближні та дальні села з метою обміну промислових товарів на продукти харчування. «На дорогах, що вели до сіл, можна було зустріти робітників, лікарів, інженерів, чоловіків та жінок. Іноді йшли в 3–4 шеренги, везли речі на обмін. І часто на дорогах доводилося бачити померлих. Йшли жінки з дітьми на руках, везли дітей у тачках...»⁹⁷. Для окремих містян такі походи закарбувалися в пам'яті й тривалий час нагадували про пережиті жахи під час окупації. Киянка І. Мірчевська описала похід своєї мами на село в роки нацистської окупації: «... Зібрала якісь речі, серед них і татів вихідний костюм. ... мама пішла через замерзле Дніпро в бік Козельця. ... Принесла вона трохи продуктів: декілька склянок борошна, квасолі, якихось круп. За пазухою принесла мені пляшку молока. Так несла всю дорогу, щоб не замерзло. Був ще шматочок сала і декілька яєць, та поліцаї відібрали. Сваритися з ними не можна було, бо могли й пристрелити. Завжди перевіряло двоє: німець і поліцай. Німці не дуже рилися в сумках, а тільки надривно

---

⁹⁴ За даними, наведеними В. Ревегуком, у Полтаві влітку 1942 року працювало тільки 38 їдалень, де харчувалося 18 тис. жителів. (Ревегук В. Вказ праця. — С. 58).

⁹⁵ Постачання населення в 1942 році // Голос Полтавщини. — 1942. — 6 лист. — № 144 (182). — С. 3.

⁹⁶ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 455.

⁹⁷ Цит. за: Коваль М.В. Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). — К.: Альтернативи, 1999. — С. 227–228.

кричали: «Швидше, російські свині», штовхали в спину і пропускали. А ось поліцаї рились в сумках ґрунтовно. Інколи змушували висипати все на землю. Те, що їм подобалось, вони забирали у голодних, замерзлих людей»⁹⁸. Наступного разу І. Мірчевська сама стала учасницею «мінок». «Був сильний мороз. Ледве ми дістались до села. Стукали в хати. Ніхто не відчиняв. Та раптом нам пощастило. Двері відімкнула жінка, затягла нас до хати. На підлозі повзали діти, менший меншого, лахміття, злидні. Добра жінка чимось нагодувала нас і захала на піч. Пробыли ми в неї декілька днів. Жінка ділилась з нами всім чим могла. Мама ходила селами, міняла, а я гралася з дітьми. Децю мама віддала нашій рятівниці. Коли повертались додому, нам теж пощастило. За селом зупинилась вантажівка. У кабіні — німці. Ми злякались — думали, що почнуть відбирати у нас наше багатство, яке ми наміняли. Сивий німець похилого віку, в окулярах, вийшов з кабіни і чистою російською мовою поцікавився, звідки й куди ми йдемо. Мама, хвилюючись, розповіла. Німець виявився військовим лікарем, вихідцем з Росії, емігрантом, запропонував кузов своєї вантажівки і навіть пригостив мене цукерками»⁹⁹.

Киянка Н. Кутах теж пригадувала свої походи-«мінки» в сільську місцевість. «Ходили до Ново-Петрівців і на Троєщину. Неодноразово виміняні продукти забирали поліцаї, німці у цьому не чинили опору. Іноді мати брала мене з собою, тому що з дитиною люди ставали поступливішими і навіть могли пригостити. Та одного разу ми з сестрою потрапили під обстріл, це ще один жахливий епізод мого дитинства, який ніколи не забуду, особливо те, як над головою проносилися кулі, а ми лежали на землі, міцно до неї притиснувшись і молячи бога про спасіння»¹⁰⁰.

Вже вище згадуваний Л. Ніколаєв у щоденнику описав похід у село Велика Данилівка під Харковом, де він з сином намагався обміняти речі на продукти: «Мы взяли для обмена несколько вещей — ботинки, пальто, рубахи. Оказалось, что в деревне раньше нас побывало много горожан и крестьяне не желают больше менять продукты питания на вещи или предлагают очень невыгодные условия мены. Мы долго и тщетно ходили по всему селу. Наконец мы зашли в одну хату, где хозяйка нас приняла. В хате уже находилась одна гражданка из города. При нас она поменяла совершенно новое дамское пальто на одну курицу и три буряка»¹⁰¹. Когда

---

⁹⁸ Мирчевская И.Б. ... И он подарил мне маму. Воспоминания. — К.: КМЦ «Поэзия», 2005. — С. 37, 38.

⁹⁹ Там же. — С. 39, 40.

¹⁰⁰ Інтерв'ю Заболотної Т. з Кутах Н.П. Запис 2000 року.

¹⁰¹ Тут і надалі збережено виправлення Л. Ніколаєва.

она ушла, я стал предлагать крестьянам мои вещи. Видимо в этой хате живут кулаки. Они и приняли меня “по-кулацкому” и стали предлагать за пальто десяток буряков. Я собрался уже уйти, но вспомнил о том, что принёс с собой золотую брошку, которая в 1913 г. стоила бы рублей 20–30. Молодой хозяин и его жена не понимали ценности этой вещицы. Но мать хозяина, старая бабка, вцепилась в эту брошь. После длительного и очень мучительного для меня торга я поменял брошь на 7 килограммов муки, ведро картофеля и два буряка. По ценам 1913 года эти продукты стоили лишь рубля два. Таким образом, мена получилась для меня очень невыгодной. Но зато мы сегодня вечером ужинали с хлебом, вернее с плюшками, которые напекла нам жена. Во время моего странствования с сыном по Большой Даниловке немцы несколько раз останавливали нас и проверяли содержимое наших мешков. Они заявили, что менять вещи на продукты запрещено. Мне пришлось сказать им неправду. Я заявил, что я врач, был вызван к больному и получил от него гонорар в виде продуктов. Немцы мне поверили и пропустили. Но о чём думает их командование? Ведь оно сознательно обрекает горожан на голод!»¹⁰². У пошуках продуктів та кращих умов обміну містянам доводилося долати великі відстані, переважно пішки. Мешканці Донбаського регіону свідчили: «Хотя менять, бывало, идем мы за 100 километров. ... В сторону Мелитополя ходила туда. ... И вот шли люди вереницей, один за одним, с тачками. ... Пускали и ночевать нас. Мы же и зимой ездили. Кормить не кормили, так меняли, тряпки, какие есть, поменяешь на хлеб вот и все... То платье как-то, там где-то ведро, 2 ведра тебе дадут... За ситец больше давали. Поедем, 2–3 мешка наменяем и вот тянем эту тачку. Ну, ночевали в степи, ночевали кругом — нас никто не трогал...»¹⁰³. «Ездили в села — очень далеко, очень. И в Днепропетровскую область, и в Запорожскую — далеко ездили...»¹⁰⁴. «Вот мы ездили во время оккупации, кушать-то что-то надо. И мы ездили в села — с саночками зимой, и где-то за 40, за 50 километров в сельские районы Донецкой области из Макеевки. ...»¹⁰⁵.

Більшість містян, як і Л. Ніколаєв, відзначали неспівмірність обміну, на яку вони погоджувалися, аби уникнути голодної смерті. «У сестры был пиджак такой теплый, утепленный — и она выменяла 5 буханочек хлеба за это. А за материал — вот понесешь материал — 4 метра,

---

¹⁰² Николаев Л. Под немецким сапогом (выписки из дневника: октябрь 1941 г. — август 1943 г.) 28 ноября 1941 р.

¹⁰³ Опыт нацистской оккупации в Донбассе: свидетельствуют очевидцы. — С. 152.

¹⁰⁴ Там же. — С. 156.

¹⁰⁵ Там же. — С. 165.

3 метра — 2 ведра кукурудзы дадут. Если там шерсть, то пшеницы ведро дадут. ... А за ситец дешевле...»¹⁰⁶. Про «здобутки» в обмінних процесах розповідала донька історика К. Штеппи — Аглая Горман: «Мама обменяла мое пианино на 4 килограмма сала — это была большая победа. Крестьяне сами приехали, забрали пианино. Это сало нас держало до отступления»¹⁰⁷. Містяни вимушено віддавали все найцінніше, що мали, аби врятуватися від голоду. «Бабуся виміняла шлюбну обручку, одну найцінніших пам'яток про померлого чоловіка, на брусок мила»¹⁰⁸. Зоя Чепик-Митрофанівна пригадувала, що її мама виміняла 2 каракулеві шуби на мішок борошна¹⁰⁹.

Місцева окупаційна влада намагалася обмежити такі рятувальні для містян походи на села за продуктами, мотивуючи свої дії тим, що під виглядом «мішечників» населеними пунктами «мандрували» партизани та диверсанти. У Дніпропетровську ще 8 листопада 1941 р. міська управа ухвалила постанову, за якою: «Торгівлю і обмін сільськогосподарськими продуктами в Дніпропетровську з селами заборонити місцевому населенню як незаконні. Продукти, які будуть вимінюватися, реквізувати і передавати органам української допоміжної поліції...»¹¹⁰. У Києві часткові обмеження на завезення продуктів у місто діяли з 7 квітня 1942 р., а 15 травня того ж року вони були істотно посилені. За постановою дозволялося людині, яка заходить у місто, мати з собою запас продуктів для себе на 1 добу. З 15 липня 1942 р. походи на села киянам взагалі заборонили¹¹¹. На кордонах міста на «мішечників» чекали поліцейські патрулі й вилучали з такими труднощами виміняні у селах продукти. Аби пронести «здобич» через такі кордони, люди намагалися приховати харчі. «Пронести масло можно. Было бы что нести! Возьмь какую-нибудь непрозрачную баночку, лучше всего жестяную, до половины, а то и больше набить ее маслом, а сверху залить молоком. Это не вызовет подозрения, если банка небольшая. Я так и сделала. ... — Моя соседка тоже схитрила. Налила в грелку растительного масла и привязала ее к животу. Три литра масла пронесла! — с восторгом рассказывала вторая

---

¹⁰⁶ Опыт нацистской оккупации в Донбассе: свидетельствуют очевидцы. — С. 152.

¹⁰⁷ Інтерв'ю Стефана Машкевича з Аглаєю Горман. Запис від 11 лютого 2012 року.

¹⁰⁸ Гнатюк Оля. Відвага і страх / Пер. з польської М. Боянівської. Видання третє. — К.: Дух і літера, 2017. — С. 24.

¹⁰⁹ Опыт нацистской оккупации в Донбассе: свидетельствуют очевидцы. — С. 169.

¹¹⁰ Шахрайчук І.А. Соціальні настрої населення Дніпропетровська в період нацистської окупації міста (1941–1943 рр.) // Проблеми політичної історії України. — 2018. — С. 213.

¹¹¹ Німецько-фашистський окупаційний режим. Зб. докум. — К., 1951. — С. 96.

женищина»¹¹². На жаль, не всім це вдавалося. «Одна женищина, раздo- бывшая где-то два килограмма сала, спрятала его в пеленки ребенка и была уверена, что не заметят. Нащупав сало в пеленках, полицейский озверел и злобно швырнул на мостовую ребенка. Тот даже не пискнул. От отчаяния мать сошла с ума. Страшная, охрипшая от плача, она слонялась несколько дней в лесу вдоль дороги, пугала прохожих своим неожиданным появлением и плачем. «Это не сынок мой, не Петрик, это — сало, сало!» А затем снова убежала в лес. Говорят, тот же полицейский застрелил безумную. Изверги, разбойники с большой дороги, детоубийцы, шкурники, одичавшие собаки — вот кто такие эти прислужники врага. Они еще более ненавистны, чем оккупанты»¹¹³.

Таким чином, «мінки» стали порятунком від голоду для тих, хто міг подолати чималі відстані, переважно, пішки, а також тих, хто мав, що везти для обміну в сільську місцевість. Починаючи з другої половини 1942 р., такі походи стали небезпечними для життя. Містян могли як притягнути до відповідальності за порушення режимних заходів, так і вбити, особливо, в ситуаціях, коли останні намагалися відстояти обмінні продукти при поверненні до міста.

Упродовж усього періоду нацистської окупації джерелом постачання продуктів для містян стали базари. Існуюча мережа ринків забезпечувала лише примітивну торгівлю, яка в переважній більшості не відповідала санітарним нормам. Насправді, незважаючи на недоліки в роботі, саме базари, де можна було придбати чи виміняти щось із продуктів або товарів щоденного вжитку, стали справжнім порятунком для багатьох міських мешканців. Окремі містяни фіксували свої враження від походів на тогочасні ринки. Такі описи дають можливість реконструювати як ситуацію з торгівлею, цінами, асортиментом, так і реакцію пересічних містян: «На тій частині базарної території, де продаються харчі, панує неувялене перебільшення попиту над пропозицією. Тисячі голодних людей вештаються поміж майже порожніми столами з пекучим бажанням купити щось їстівне, а купити нема що... Ген-ген далеко йде стара жінка, яка несе щось у кошичку, а за нею біжить цілий натовп. Стара підходить до столика й починає розмотувати кошик, а десятки голодних облич тягнуться хоч краєчком ока побачити, що саме стара має .... десятки рук відпихають одно другого якнайбрутальніше, аби самому стати ближче¹¹⁴ старої, яка відчуваючи вагу перед голодним натовпом,

---

¹¹² Шарандаченко Александра. «Регистраторша Загса» (Из дневника киевлянки). 11 августа 1942 г.

¹¹³ Там же. 17 мая 1942 г.

¹¹⁴ Так, в оригіналі, треба «ближче».

повільно і навіть урочисто виймає... (о розкіш... о, щастя!) сире картопляне лушпиння...»¹¹⁵. Записи професора Л. Ніколаєва містять описи тогочасних харківських базарів, умови товарообігу на них, рівня цін на основні продукти харчування, визначення його власної купівельної спроможності тощо. Серед іншого він повідомляв про неспівмірність цін на продукти харчування і рівня заробітної плати. «Вот некоторые базарные цены на сегодняшний день. Бураки, в зависимости от величины, стоят от 10 до 30 рублей штука, морковь — 5 руб. штука, чайная ложечка соды — 3 рубля, килограмм конины — от 50 до 60 руб. Пачка махорки — 30 рублей, катушка ниток — 5 рублей, малюсенькая плюшка из ржаной муки — 5 рублей, печёные блины — 10 рублей штука, бутылка машинного масла — 15–20 рублей. Керосина на базаре очень трудно достать. Он стоит 30 рублей бутылка. А жалование остаётся всё тем же и не увеличивается. Впрочем, сейчас я не получаю никакого жалования. Жена, вновь устроившаяся на службу в Институт ортопедии, получает лишь 450 рублей в месяц. На эти деньги можно прожить 2 или 3 дня»¹¹⁶. «Я был на Благовещенском базаре. Уже появились торговцы в не очень большом количестве. Начали принимать деньги и советские и немецкие. ... На «толкучке» расхаживают много людей. Среди них интеллигенты выделяются своим полным неумением торговать. Они продают свои вещи чаще всего за бесценок. На «толкучке» много и спекулянтов. Они прицениваются к различным товарам, покупают их за треть цены и перепродают их с выгодой в 300–500 р. В кармане у них лежат крупные пачки денег. Эти не помрут от голода. Это — волки, а мы — овцы. Наряду с денежной продолжает процветать и меновая торговля. Картошка, бураки, морковь не продаются, а большею частью лишь обмениваются. Вот некоторые цены на продукты: ложечка соды — 3 рубля, стакан соли — 4 рубля, свеча — 15 рублей, кило конины — 50 рублей. Вот и живи. Жалование немцы не увеличили: оно осталось в том же размере, как при советской власти. Например, врач продолжает получать 450 рублей. ...»¹¹⁷. «Я ходил на Благовещенский базар с целью продать имеющиеся у меня мотки ниток. Одна женщина предлагала мне променять три мотка ниток на 2 стакана гороха и на 5 маленьких луковиц. Я отказался. А теперь жалею: ведь нитки не с'ешь, а горох можно с'есть. Когда мне приходится продавать вещи на базаре, я испытываю чувство унижения. Ходишь по базару. Мороз. Подходят

---

¹¹⁵ Олена Звичайна. Вказ. праця. — С. 50–51.

¹¹⁶ Николаев Л. Под немецким сапогом (выписки из дневника: октябрь 1941 г. — август 1943 г.). 13 декабря 1941 г.

¹¹⁷ Там же. — 10 ноября 1941 г.

люди. Торгуються, стремятся меня надуть. Я торговаться и расхваливать свой товар не умею. Назначаю определённую цену и не уступаю. Между тем покупатели хотят, чтобы им уступили хоть немного. Значит, если хочешь получить 100 рублей, надо просить 150. А я не умею этого делать. Плохой я торговец!»¹¹⁸. «На базаре есть продукты питания. Колхозники денег не берут, подавай им носильные вещи. У воев торгуются: за хорошие брюки колхозники дают полпуда зерна. Жиры недосыгаемы. Еще в декабре [19]41 года я продал валенки с галошами за два пуда муки. По базару ходят немецкие офицеры и солдаты. Жиры и мука их не соблазняют, этим они снабжаются, очевидно, исправно. Скупают они по преимуществу женские безделушки, золотые кольца, серьги, шелк, перчатки. Немецкие солдаты продают часы, вероятно, снятые с убитых евреев»¹¹⁹.

А. Любченко 20 жовтня 1941 р. зафіксував у щоденнику відвідини Сумського базару в Харкові: «... гурт чоловіка 30 понуро і метушливо сновигає, тримаючи під полами товар. Торгівля лише мінова. Погляди обережні, лякливі, підозрілі. Одкрито продавалась свиняча нога за якусь величезну ціну. Тут же — половина білого буряка, мішечок висівок з трісочками»¹²⁰.

Намагаючись упорядкувати базарну торгівлю, окупаційна влада запроваджувала певні обмеження у функціонуванні ринків. Спочатку вона дозволила діяльність у певні дні тижня та визначені години. Наприклад, у Чернігові, згідно з наказом голови Чернігівської міської управи Є. Азарова, торгівля дозволялася на базарах міста лише речами широкого вжитку у середу та неділю від 8 год. ранку до 16 годин¹²¹. У Бахмачі з 10 квітня 1942 р. базари працювали раз на тиждень, у неділю¹²². 20 жовтня 1942 р. була оприлюднена ухвала гебітскомісара Переяслава: «Надалі базари можуть бути лише по неділях від 7-ї години ранку до 1-ї години дня. В інші, будні дні, базари категорично забороняються. Невиконання цього розпорядження буде каратись»¹²³. «В хаті: напівголод, хліба їмо по маленькому шматочку, бо його вже на базарі зовсім нема, — нема й муки. Базари геть порожні, розігнані. Дозволена лише

---

¹¹⁸ Николаев Л. Под немецким сапогом (выписки из дневника: октябрь 1941 г. — август 1943 г.). 10 декабря 1941 р.

¹¹⁹ Лашкевич Х.Г. Дневники. 8 января 1942 г.

¹²⁰ Любченко Аркадій. Вказ. праця. — С. 22.

¹²¹ Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали / Упорядники: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. — Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2013. — С. 139.

¹²² Там само. — С. 160.

¹²³ Оголошення // Переяславські вісті. — 1942. — 21 жовт. — № 55. — С. 4.

часткова торгівля у середу й суботу — по суті мізерна через великі обмеження. Під Києвом скрізь густо стоять поліційні пікети й нікого не пропускають із харчами — конфіскують, заарештовують»¹²⁴. Таке часткове обмеження негативно вплинуло на рівень цін. Далі вживалися заходи із запровадження «твердих цін», тобто встановлювалися граничні ціни на продукти харчування, вище яких продаж товару визнавався спекулятивним. Однак, це не мало суттєвого впливу на ситуацію в торгівлі. Високий попит на дефіцитне продовольство, поширення «чорного ринку» викликали інфляцію та шалене зростання цін на базарах. Так, у Києві в грудні 1941 р. склянка житнього борошна коштувала 10 руб., пшона — 15 руб., солі — 10 руб., 1 кг сала — 1000 руб., 1 кг вершкового масла — 800 руб., 10 картоплин — 25 руб., літр молока — 45 руб., 1 пуд борошна простого помолу — 1200 руб.¹²⁵ У донесенні начальника служби поліції й СД м. Київ станом на червень 1942 р. зазначалося, що ціни від кінця січня до початку травня 1942 р. зросли більш як на 100%, а у окремих випадках — на 180%. Так, 1 кг хліба у січні коштував 45 крб., а вже у середині травня 1942 р. — 160 крб.¹²⁶ У Харкові влітку 1942 р. 1 кг хліба коштував 150 руб. за офіційно встановленої ціни 1,7 руб., 1 яйце — 8 руб. (0,8 руб.), 1 л молока — 20 руб. (1,2 руб.), 1 л соняшникової олії — 280 руб. (14,5 руб.), масла — 600 руб., 1 кг сала — 1000 руб., 1 кг пшеничного хліба — 50 руб., житнього — 35 руб., 1 кг цукру — 500 руб.¹²⁷ Отже, спроби властей встановити «тверді ціни» спричинили до згорання торгівлі, зникнення продуктів з прилавків і нової хвилі дорожнечі, хоча оголошення про регулювання цін з'являлися в періодичній пресі упродовж усього періоду нацистської окупації¹²⁸. Окупанти визнавали, що навіть попри різного роду заходи, все ж процвітала торгівля «з-під поли» дефіцитними продуктами харчування за спекулятивними цінами. І хоча за спекуляцію передбачалося суворі покарання, це явище не вдалося подолати. *«Мама пошла “искать базар”. Базара вообще нет, его разгоняют, под тем предлогом, что установлены “нормальные цены” (на несуществующие товары) и нельзя допускать*

---

¹²⁴ Любченко Аркадій. Вказ. праця. — С. 123.

¹²⁵ Київ у дні нацистської навали. — С. 236.

¹²⁶ Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення... — С. 210.

¹²⁷ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 6, арк. 52.

¹²⁸ Оголошення // Вінницькі вісті. — 1941. — 12 верес. — № 6. — С. 4; За тверді ціни! // Українське слово (Станіславів). — 1941. — 29 лип. — № 4. — С. 1; Тверді ціни на молочні продукти та олію // Нова Шепетівщина. — 1942. — 25 трав. — № 39. — С. 3; Нові ціни на хліб // Рідна нива (Пирятин). — 1942. — 29 трав. — № 37. — С. 1; Регуляція цін на рибу та раки // Дзвін волі. — 1942. — 25 жовт. — № 64. — С. 4; Твердые цены на зерновые хлеба // Молва. — 1943. — 28 июл. — № 192. — С. 4 та інші.

спекуляції. Люди вынуждены собираться на задворках, под воротами, под заборами»¹²⁹. Боротьба зі спекуляцією тривала упродовж усього існування окупаційної влади, про її перебіг населення інформували місцеві часописи¹³⁰. «Кожний випадок спекуляції і перевищення максимальних цін буде всіма заходами переслідувати і як найгостріше карати. Крім конфіскації товарів на винних буду накладати грошовий штраф і позбавляти їх волі. Особливо важкі провини будуть передані під розгляд поліційного суду»¹³¹.

У ринковій торгівлі дистрикту «Галичина» порівняно з іншими окупованими регіонами України виникли проблеми через етнічний чинник. До війни торгова верства цього регіону була представлена переважно євреями. З окупацією регіону всім євреям було заборонено займатися торгівлею. Такі заборони були закріплені наказом управи міста Львова від 11 серпня 1941 р. «У Львові заборонено жидам займатися торгівлею. Цей розпорядок прийнято громадянством як велику полекшу в економічному життю»¹³². Надалі, діяли жорсткі обмеження щодо перебування євреїв на ринках. «Євреї не міг купити харчів в українців та поляків, бо селянам вже з листопада заборонено було продавати “картоплю на власну руку” (тобто самим). Міщанам, які мали власні городи, щоб завезти картоплю, потрібний був “спеціальний дозвіл”. Звична торгівля з євреями, через євреїв була порушена. ... Євреїв звинувачують у перекупництві, спекуляції, що нібито заважало владі налагодити поставання»¹³³. «Щоб остаточно зліквідувати спекулянтів, влада заборонила свobodно на власну руку торгувати бараболею. Кожний селянин

---

¹²⁹ Шарандаченко Александра. «Регистраторша Загса» (Из дневника киевлянки). 27 января 1943 г.

¹³⁰ Оголошення // Подолянин. — 1942. — 1 лют. — № 10(44). — С. 4; В.Т. Спекулянти // Дніпрова хвиля. — 1942. — 29 берез. — № 14(31). — С. 4; Г-й В. Геть спекуляцію! // Голос Полтавщини. — 1942. — 3 лип. — № 64(82). — С. 1–2; Шмена К. Торговля і спекуляція // Нове українське слово (Київ). — 1942. — 21 лип. — № 166(181). — С. 1–2; Розпорядження проти спекуляції // Дзвін волі. — 1942. — 23 серп. — № 48(63). — С. 4; Багно П.М. Припинити спекуляцію // Рідний край (Богодухів). — 1942. — 9 верес. — № 6. — С. 2; Р.Ч. На боротьбу з спекуляцією // Нова Україна (Харків). — 1942. — 26 верес. — № 216(233). — С. 1; Не купуйте м'яса в спекулянтів // Волинь. — 1942. — 29 жовт. — № 84(112). — С. 4; Бережний. Знищимо здиство й спекуляцію // Рідна нива (Пирятин). — 1942. — 19 груд. — № 121. С. 4; С-о І. Допоможемо знищити спекуляцію // Рідна нива (Пирятин). — 1943. — 27 берез. — № 144. — С. 1; Об'ява // Голос Дніпра. — 1943. — 19 верес. — № 113(370). — С. 4.

¹³¹ Оголошення // Подолянин. — 1942. — 1 лют. — № 10(44). — С. 4.

¹³² Кінець жидівській торгівлі // Львівські вісті. — 1941. — 11 серп. — № 2. — С. 4.

¹³³ Цит. за: Ковба Ж.М. Людність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». Видання третє, виправлене і доповнене. — К., 2009. — С. 67.

обов'язаний доставити бараболю до відповідного відборчого пункту та там її продати. В цей спосіб витискається з торгівлі посередників-спекулянтів і всяких міняйлів. Міщани одержуватимуть приділ бараболь. Власники ґрунту, що постійно живуть у Львові та хотіли б привезти товари зі свого поля для власного вжитку до міста, можуть старатися про дозвіл на привіз в Уряді виживлення (Ернерунгсамт), що приміщений при вул. Кармеліцькій 2. Дозвіл можна одержати щойно по пред'явленні посвідки про здачу контингенту»¹³⁴.

Розпорядження окупаційної влади супроводжувалися потужною антисемітською пропагандистською кампанією в окупаційній періодиці. Головним її лейтмотивом стадо гасло: «Євреї — визискувачі, спекулянти». Вони створили, заповнили «чорний» ринок і це дезорганізує діяльність німецької влади, обмежує постачання міського населення продуктами харчування. Євреї прагнуть заволодіти всім світом, збудувати комунізм, контролювати світові економіку, фінанси. Вони розв'язали війну, щоб утвердити своє панування. Євреї — організатори усіляких протидержавних, протиправних рухів, ексцесів. Вони — небезпечні, бо дезорганізують громадське життя «арійців». Євреї завжди шукали легкого життя, вони не люблять і не вміють працювати. Поляків та українців закликали розірвати будь-які контакти з єврейським населенням¹³⁵. Такі заходи поступово налаштовували українське й польське населення регіону проти євреїв. Непоодинокі голодуючі містяни довго не шукали винуватців складної продовольчої ситуації та прихильно ставилися до антисемітських гасел офіційної влади. Таким чином, в окремих регіонах окупованої України продовольча проблема була з певним націоналістичним забарвленням.

Суттєво звужувала можливості містян щодо придбання продуктів низька купівельна спроможність через неналежну заробітну плату. Про це свідчив Аркадій Любченко, який 6 серпня 1942 р. занотував: «А загальне становище в Києві таке: уже два тижні, як заборонено сюди довіз харчів із сіл, проте крамниць теж не відкрито. Міському мешканцеві хоч помирай з голоду, бо пайку, яку він (якщо працює) одержує, аж ніяк його не задовольнить — лише огірків трохи та капусти. Хліба з I/VIII дають по 200 г і на службі на місяць — 1 кг. Ціни на базарі: хліб — 14–15 крб. за 100 г, сало — 700–750 крб. за кг, масло — 800, пшоно — 22 крб. склянка, сірники — 6 крб. пачка. А заробітна платня середнього службовця — 700–800 крб. на місяць. От і крутись. Зі спекулянтами, які дійшли ажю-тажу, боротись, безперечно, треба, але робочого мешканця забезпечити

¹³⁴ Привіз харчів до Львова // Львівські вісті. — 1941. — 7 жовт. — № 51. — С. 3.

¹³⁵ Цит. за: Ковба Ж.М. Вказ. праця. — С. 92–93.

якимсь мінімумом теж треба. Дивує мене ця неорганізованість і ця безпорадність влади. Вона межує з байдужістю... і злочином. Адже все це — тільки на руку большевикам...»¹³⁶.

Були періоди, коли окупаційна влада взагалі забороняла базарну торгівлю (взимку 1941–1942 та 1942–1943 років), що поставило багатьох людей на межу голодної смерті. *«З метою припинення дикунської торгівлі являється неминучим заборонити продаж продуктів на базарах. ... У містах треба потурбуватися за рівномірне розподілення, дотримуючись також запропонованих цін. З одного боку це міроприємство припиняє існуючу спекуляцію, а з другого зменшує напруженість стану в харчуванні міського населення. Виявлені порушення цього суворо каратимуться. Гебітскомісар фон Геннінг»*¹³⁷. Окрім того, починаючи з 1942 р. ходити на базари у великих містах стало небезпечно, оскільки поліція влаштовувала облави на людей. Метою таких «заходів» було затримання якомога більшої кількості працездатного населення для вивезення на примусові роботи в Німеччину. *«Когда собирали базар, приезжали крестьяне — возы, сено, я это любила, привозили продукты, и можно было обменять, а иногда базар окружала полиция, и забирали в Германию. Одна девочка из Нежина, по фамилии Максимович, приехала в летней одежде, ей даже не разрешили забрать зимнюю одежду»*¹³⁸.

Нерідко учасниками торгів на українських базарах ставали солдати Вермахту чи німці-службовці цивільних окупаційних органів влади, хоча це й заборонялося. Зважаючи на складну продовольчу ситуацію в Німеччині, вони намагалися скуповувати продукти харчування в Україні, а нерідко й грабували населення, а потім у незаконний спосіб переправляли такі посилки до Третього Райху. Неодноразово про це у своїх спогадах писав М. Селешко: *«З Вінниці й околиці йшли до Німеччини цілі величезні ешелюни таких посилок. Поза поштою, перевозом харчових пакетів займалась ще окрема німецька військово-будівельна організація Тодт. Автоколони тої організації часто їздили до Німеччини і везли з собою повні гори таких пакетів. Залізниця не встигала всего перевозити. Організація Тодт робила це нелегально, як казалось. Кожний вояк чи поліцист в Україні старався підшукати собі знайомство між працівниками організації Тодт і такі знайомі за дрібну заплату везли йому додому в Німеччину українські харчові продукти. Коротко кажучи, тими способами велось офіційне і неофіційне ограблювання України. Між вояками, і взагалі німецькими службовцями, таке грабування мало невинну*

¹³⁶ Любченко Аркадій. Вказ. праця. — С. 105.

¹³⁷ Оголошення // Новий час (Вознесенськ). — 1942. — 16 груд. — № 99. — С. 2.

¹³⁸ Інтерв'ю Стефана Машкевича з Аглаєю Горман. Запис від 11 лютого 2012 року.

назву «організувати». Хто був зручніший, більше придбав таких продуктів і вислав додому, про того казалося що він добрий «організатор»¹³⁹. «Так виходило, що всякий, що служив при німецькій поліції, брав хабар і все слав родині додому. ... Тільки у вересні 1943 року пішла була мода на олій. В Німеччині бракувало товців¹⁴⁰. Жінки писали до чоловіків за товщами і ті мобілізували олій, як не могли нічого іншого дістати. Багато поліцистів десь діставали той олій, переливали його в бляшані консерви, ходили до одного верстату у Вінниці, де їм ті консерви закупорювали і так все слали до Німеччини. Інші писали до Німеччини, щоб їм здому вислали старі вживані речі, одяг, білля і т.п. Ті речі вони міняли за різні продукти і слали ті продукти додому. Інші міняли свій приділ цигарок за олій. ... Продукти звичайно пакували в мішки, ніччю ті мішки заносили на пошту і передавали на транспорті. Раз поліція приносила пошту, її трактували уважно і зараз відсиляли»¹⁴¹.

Загалом нестача товарної маси, штучне завищення курсу марки щодо радянського карбованця, нестійкість цін на товари та послуги, нав'язувані окупаційної владою, зумовлювали шалене зростання цін, поглиблювали інфляцію й корупцію, розповсюдження спекулятивних операцій серед німців і містян¹⁴². Незважаючи на це, базари посіли важливе місце в подоланні продовольчих проблем пересічних містян, вряди-годи рятуючи їх від голодної смерті.

До стратегії виживання мешканців міст належало й заняття індивідуальним городництвом. Окупаційні часописи закликали містян отримувати земельні ділянки в користування через міські управи й забезпечувати себе овочами самостійно¹⁴³. «Весною цього року все населення міста Маріюполя та його околиць буде наділено землею під городи на один рік», — повідомлялося в місцевому часописі. «Кожна сім'я чи поодинокий громадянин одержить до 2.000 кв. метри землі; ця норма може бути для одиноких зменшена. ... Одержать землю під городи всі працюючі, а також всі безробітні, що виявлять бажання мати та обробляти городи. На своїй ділянці господарі повинні насамперед посіяти найбільш цінну й потрібну культуру — картоплю, хоч не забороняється висівати й всяку іншу городину. Отже кожному завчасно треба подбати за насіння для свого городу. ... Кожний громадянин, що взяв землю під

---

¹³⁹ Селешко М. Вінниця: Спомини перекладача комісії дослідів злочинів НКВД в 1937–1938 / Ред. В. Верига. — Нью-Йорк: Фондація ім. О. Ольжича, 1991. — С. 47.

¹⁴⁰ Мається на увазі — жири.

¹⁴¹ Селешко М. Вказ праця. — С. 73.

¹⁴² Ветров І.Г. Економічна експансія третього райху в Україні. — К.: Червона хвиля, 2000. — С. 123.

¹⁴³ Що може дати город розміром 100 кв. сажнів // Нове українське слово (Київ). — 1943. — 10 лют. — № 34(352). — С. 4.

город, повинен здати з врожаю Обласній Земельній Управі з ділянки в 2.000 кв. метрів 70 кілограмів картоплі; в разі відсутності насіннєвої картоплі, коли картопля не буде посаджена, можна здати 100 кілограмів у рахунок платні пізньою городиною: морквою, харчовими буряками, пізньою капустою за еквівалентом. За здану городину буде сплачено за цінами, затвердженими німецькою владою. ... При Міській Управі організовано городнє бюро, де кожний зможе мати від агронома всі поради в справі обробки городу»¹⁴⁴. Натомість у Дніпропетровській окрузі повідомлялося, що городи не обкладалися податком, необхідно було сплачувати тільки орендну плату — 30–40 крб. на рік за город у 400–500 кв. метрів. Про популярність такого нетрадиційного для мешканців міст заняття як вирощування овочів свідчив і той факт, що чимало з містян зголосилися в управи, отримали земельні ділянки, вирощували овочі не тільки для власних потреб, а й на продаж. Наприклад, Дніпропетровський штадткомісар розподілив серед населення біля 70 000 городів¹⁴⁵. «За большевицьких часів ледве 1506 осіб мало городи в Києві. Тепер городами наділено 20.000 родин. Населенню виореновано 3700 га землі, з того 2575 га городів і 106 га садів»¹⁴⁶. У лютому 1942 р. міська влада Львова ухвалила розпорядження, згідно з яким усі вільні земельні площі в місті були передані у відання міського управління харчування для вирощування продовольчих культур¹⁴⁷. Окупаційна влада підтримувала прагнення населення займатися городництвом, намагаючись у такий спосіб перекласти вирішення продовольчої проблеми на плечі містян. В одному з тогочасних часописів повідомлялося: «... В багатьох містах України в цьому році був організований продаж насіння овочів для населення через торговельні пункти при сільськогосподарських управліннях. Картопля для посіву в багатьох випадках видавалася робітникам і службовцям безпосередньо відповідними підприємствами й установами. Деякі підприємства та установи, які мали тяглову силу, допомагали за невелику оплату робітникам і службовцям при оранці городів»¹⁴⁸. Публікації про ситуацію у сфері городництва з'являлися й в інших виданнях того часу¹⁴⁹.

---

¹⁴⁴ Організувати городи для міського населення // Маріупольська газета. — 1942. — 21 берез. — № 34(61). — С. 1.

¹⁴⁵ Приміське городництво // Українські новини (Сміла). — 1943. — 17 лип. — № 56(185). — С. 4.

¹⁴⁶ Городи для населення // Львівські вісті. — 1942. — 26 серп. — № 192(316). — С. 2.

¹⁴⁷ Розпорядок // Там само. — 18 лют. — № 35(159). — С. 4.

¹⁴⁸ Приміське городництво // Українські новини (Сміла). — 1943. — 17 лип. — № 56(185). — С. 4.

¹⁴⁹ За високий урожай на городах // Голос Полтавщини. — 1942. — 11 лип. — № 71(89). — С. 3; На городах // Нове українське слово (Київ). — 1942. — 14 трав. —

До стратегій вирішення продовольчої ситуації містянами слід також віднести їхню міграцію в сільську місцевість, де становище з харчуванням було кращим. Так, у квітні 1942 р. економічна команда «Сталіно» звітувала: *«Населення тисячами мігрує в сільськогосподарські округи Запоріжжя та Дніпропетровська, тому що протягом 6 місяців працюючому населенню не могли дати ні хліба, ні м'яса, ні жиру»*¹⁵⁰. Крім військової зони, так само відбувався виїзд міських мешканців на села й у райхскомісаріаті «Україна». Зовсім по-іншому виглядала ситуація в губернаторстві «Трансністрія»: *«Навіть впродовж першої зими румунського правління, Одеса була більш забезпечена, ніж колгоспи; після того умови в Одесі поліпилися і не було звичайно, ... жодного економічного стимулу залишати місто»*¹⁵¹.

Проведений аналіз продовольчої ситуації в окупованих містах України показав, що складнощі з продуктами харчування виникли ще до нацистської окупації. Із захопленням міст ситуація у цій царині погіршилася. Оскільки «нова влада» не опікувалася повсякденними проблемами місцевого населення, зокрема постачанням продуктами харчування, запроваджувала грабунок захоплених територій України, організований як шляхом вилучення сільськогосподарської продукції, так і самовільного пограбування окупаційними чиновниками, солдатами й офіцерами Вермахту, місцевою допоміжною поліцією. Особливо гострий дефіцит продовольства спостерігався у першу окупаційну зиму. На початку березня 1942 р. Й. Геббельс занотував у своєму щоденнику: *«Становище з продовольством в окупованих східних областях надзвичайно скрутне. Там помирають від голоду тисячі й десятки тисяч людей, що цілковито нікого не цікавить»*¹⁵². Результатом нацистської політики й практики

№ 109(124). — С. 4; Готуйтеся обробляти городи! // Дніпропетровська газета. — 1943. — 23 берез. — № 25(340). — С. 4; Городні ділянки // Нове життя (Ворошиловград). — 1942. — 1 лист. — № 33. — С. 4; Землі під городи // Нове життя (Ворошиловград). — 1942. — 23 груд. — № 55. — С. 2; Неужитки в містах і довкола міст треба перемінити в городи // Голос Сарненщини. — 1943. — 4 квіт. — № 11(78). — С. 4; Головне при влаштуванні городу // Нове українське слово (Київ). — 1942. — 26 квіт. — № 94(109). — С. 3; Розумне господарювання запевнює більший врожай в городах // Костопільські вісті. — 1942. — 20 верес. — № 37(61). — С. 4 та інші.

¹⁵⁰ Науменко В., Нестеренко В. Вказ. праця. — С. 383.

¹⁵¹ Цит. за: Вінцовський Т., Кязимова Г., Михайлуца М., Щетніков В. Окупаційний режим в губернаторстві «Трансністрія» // Україна в Другій Світовій війні : погляд з XXI ст. Історичні нариси. У двох книгах. Кн. I. / Ред. кол. В. Смолій, Г. Боряк, Ю. Левенець та ін. — К.: Наукова думка, 2011. — С. 417.

¹⁵² Цит. за: Мюллер Н. Вермахт и оккупации (1941–1944). О роли Вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской терри-

голоду стали масові хвороби, пов'язані з систематичним недоїданням: гіпертрофія, дистрофія, рахіт, нефрит, цинга, туберкульоз, кір, скарлатина, дифтеріт, коклюш, а також висока смертність з цієї ж причини. Ситуація з харчуванням в окупованих містах України залишалися складною упродовж усього періоду перебування загарбників на захоплених територіях і довгий час по тому. Міські управи вживали заходів до вирішення цієї проблеми шляхом запровадження нормованого розподілу харчів. Заходи місцевої влади в цій царині зі шпальт окупаційних часописів виглядали доволі активними, насправді ж переважно мали декларативний характер. Містяни, не сподіваючись на органи влади, самотужки рятувалися від голодної смерті, вдаючись до купівлі продуктів на базарах, обмінюючи промислові речі на продовольство в сільській місцевості, займаючись вирощуванням овочів на орендованих городах тощо. Дефіцит продуктів харчування негативно позначився на здоров'ї містян і надовго закарбувався у пам'яті тих, хто пережив нацистську окупацію.

REFERENCES

- Hnatiuk, OIia. (2017). *Vidvaha i strakh. Per. z polskoi M.Boianivskoi.* (3th ed.). Kyiv: Dukh i litera. [in Ukrainian].
- Isaiuk, O. (2012). Polityka nimetskoї okupatsiinoї vlady shchodo naselennia Lvova u dzerkali uriadovykh oholoshen (1941–1944 rr.) *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 17, 179–201. [in Ukrainian].
- Kondufor, Yu. (Ed.). (1977). *Istoriia Ukrainskoi RSR* (Vols. 1–8). Vol. 7: *Ukrainska RSR u Velykii Vitchyznianiі viini Radianskoho Soiuzu (1941–1945)*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Kovalenko, O., Podkur, R., & Lysenko, O. (2013). *Chernihivshchyna v roky natsyistskoi okupatsii: Dokumenty i materialy*. Chernihiv: Vydavets Lozovyi V.M. [in Ukrainian].
- Koval, M. V. (1999). *Ukraina v Druhii svitovii i Velykii Vitchyznianiі viini (1939–1945)*. Kyiv: Alternatyvy. [in Ukrainian].
- Kovba, Zh. M. (2009). *Liudianist u bezodni pekla. Povedinka mistsevoho naselennia Skhidnoi Halychyny v roky «ostatochnoho rozviazannia yevreiskoho pytannia»* (3th ed.). Kyiv: Dukh i litera. [in Ukrainian].
- Lysenko, O. Ye. (Ed.) (2012). *Kyiv ochyma voroha: doslidzhennia, dokumenty, svidchennia*. Kyiv: Aerostat, [in Ukrainian].
- Maistrenko, Ivan. (1985). *Istoriia toho pokolinnia. Spohady uchasnyka revoliutsiinykh podii v Ukraini*. Edmonton: Albertskyi universytet. [in Ukrainian].
- Malakov, Dmytro (2002). *Oti dva roky... U Kyievi pry nimtsiakh*. Kyiv: Amadei. [in Ukrainian].

Muller, N. (1974). *Vermaht i okkupatsija (1941–1944). O roli Vermahta i ego rukovodjashchih organov v osushchestvlenii okkupatsionnogo rezhima na sovjetskoj territorii*. Per. s nem. A. N. Artemova. Moskva: Voenizdat. [in Russian].

Naumenko, V., & Nesterenko, V. (2011). Zona viiskovoi administratsii 1941–1943 rr.: osnovni napriamy okupatsiinoi ekonomichnoi ta sotsialnoi polityky. In V. Smolii (Ed.), *Ukraina v Druhii Svitovii viini: pohliad z XXI st. Istorychni narysy*. (Vol. I, pp. 381–382). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Omelchuk, N. V. (2017). Stanovyshche naseleattia mesta Rivnoho v roky natsytskoi okupatsii. Abstracts of Papers'2017: *Teoriia i praktyka suchasnoi nauky*. Kherson: Vydavnychi dim «Helvetyka». [in Ukrainian].

Pashhenja, V. N. (2006). «Novij porjadok» na okkupirovannoj territorii Krymskoj ASSR v 1941–1944 gg. i tatarskij vopros. *Kul'tura narodov Prichernomor'ja*, 79, 82–88. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/15104/20-Paschenja.pdf> [in Russian].

Pastushenko, T. (Comp.). (2006). "... To bula nevolia". *Spohady ta lysty ostarbaiteriv*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].

Perekhrest, O. H. (2010). Silskohospodarskyi potentsial Ukrainy v heostratychnykh ta voiennykh planakh natsytskoi Nimechchyny. *Storinky voiennoi istorii*, 13, 170–174. [in Ukrainian].

Pliekhanova, A. (2014). Stratehii vyzhyvannia zhyteliv Kyieva u roky natsytskoi okupatsii (prodovolche pytannia). *Chasopys ukrainskoi istorii*, 29, 34–39. [in Ukrainian].

Rauschning, H. (1940). *Gespräche mit Hitler*. Zürich; Wien, New York. [in Deutsche].

Revehuk, V. Ia. (2010). *Poltavshchyna v roky druhoi svitovoi viiny (1939–1945 rr.)*. Poltava: Dyvosvit. [in Ukrainian].

Shakhraichuk, I. A. (2018). Sotsialni nastroi naseleattia Dnipropetrovska v period natsytskoi okupatsii mesta (1941–1943 rr.). *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 13, 202–222. [in Ukrainian].

Shevchenko, F. (Ed.). (1951). *Nimetsko-fashytskyi okupatsiinyi rezhym na Ukraini 1941–1944 rr. (Zbirnyk dokumentiv i materialiv)*. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo politychnoi literatury URSR. [in Ukrainian].

Skorobahatov, A. V. (2006). *Kharkiv u chasy nimetskoj okupatsii (1941–1944)*. Kharkiv: Prapor. [in Ukrainian].

Tarnavskiy, I. S. (2012). *Polityka Tretoho Reikhu ta yoho soiuznykiv na okupovanykh ukrainskykh zemliakh v roky Druhoi svitovoi viiny: Monohrafiia*. Donetsk: TOV «VPP «Promin». [in Ukrainian].

Titarenko, D., & Penter, T. (Comps.) (2013). *Opyt nacytskoi okkupatsii v Donbasse: svidetel'stvujut ochevidcy*. Donetsk: Svit knyhy [in Russian].

Vetrov, I. H. (2005). Materialno-pobutovi umovy naseleattia Ukrainy za nimetskoj okupatsii. *Pamiat stolit*, 3–4, 194–207 [in Ukrainian].

Vetrov, I. H. (2000). *Ekonomichna ekspansiiia tretoho raikhu v Ukraini*. Kyiv: Chervona khvyliia. [in Ukrainian].

Vintskovskiy, T., Kiazymova, H., Mykhailutsa, M., & Shchetnikov, V. (2011). Okupatsiinyi rezhym v hubernatorstvi «Transnistriia». In V. Smolii (Ed.), *Ukraina v*

Druhii Svitovii viini: pohliad z XXI st. Istorychni narysy. (Vol. I, 413–445). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Vronska, T., Kentii, A., & Kokin, S. (Comps.) (2003). *Kyiv u dni natsyystskoi navy. Za dokumentamy radianskykh spetssluzhb. Naukovo-dokumentalne vydannia.* Kyiv–Lviv: Misioner. [in Ukrainian].

Zahorulko, M. M., & Yudenkov, A. Yu. (1974). *Krakh plana «Oldenburg».* Moskva: Ekonomika, 1974. [in Russian].

Tetiana Zabolotna,

PhD in History, Researcher, Institute of History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine
(Kyiv), Ukraine, zabten@ukr.net

FOOD SITUATION OF THE URBAN POPULATION OF UKRAINE DURING THE NAZI OCCUPATION: PROBLEMS AND WAYS TO SOLVE THEM (1941–1944)

This article characterizes the food situation of the urban population of Ukraine during the years of Nazi occupation, on the basis of archival documents and periodical press publications. It is proved that the principles of economic policy in the occupied eastern territories provided for the total exploitation of capable population and the extraction of agricultural products, aimed at supplying the Wehrmacht and exporting raw materials and food to the Third Reich. The needs of the population of Ukrainian cities were deemed secondary. Local occupation authorities were supposed to set up the supply of food to the citizens, but due to their limited power and lack of material resources, they were unable to overcome the acute shortage of food. The introduction of a rationed supply helped to solve this complex problem to some extent. City dwellers were mostly forced to help themselves to food, by way of buying it at markets at speculative prices, trading industrial goods for food in the countryside, growing vegetables in rented orchards, etc. The food problem was widely covered in periodicals during the occupation, in order to demonstrate how the occupying power “cared” about the problems of the local population.

Key words: *Nazi occupation, food policy, market, canteen, exchange, occupation press.*